
MILENA DRAGIĆEVIĆ ŠEŠIĆ

Univerzitet umetnosti u Beogradu, Fakultet dramskih umetnosti,
Beograd

DOI 10.5937/kultura1237289D

UDK 316.733(596)

304.4(596)

351.85(596)

istraživački dnevnik

KULTURA POSLE GRAĐANSKOG RATA I VREDNOSNOG RAZARANJA

KAMBODŽA – DNEVNIK ISTRAŽIVANJA

Sažetak: Avgusta i septembra 2012. godine, kao ekspert Uneskoa istraživala sam kulturnu situaciju, kulturnu politiku i kulturne prakse u Kambodži. Cilj je bio da se na osnovu snimka situacije i mapiranja mogućih resursa uspostavi sistem preporuka za unapređenje kulturne politike (razvoj pravnih i organizacionih instrumenata). U istraživanju su korišćeni: metodi intervjua (sa donosiocima odluka u kulturi iz svih sektora Ministarstva kulture, sa donosiocima odluka u drugim resorima od značaja za kulturni život: ministarstva informacija, prosvete, trgovine, turizma, industrije, seoskog razvoja itd); studijske posete (posmatranje i intervjui) svih značajnih javnih ustanova; studijske posete civilnom sektoru u kulturi; sistematsko posmatranje najznačajnijih kulturnih manifestacija, predstava, izložbi, debata (od načina promocije do realizacije); komparativna statistička analiza indikatora kulture u Jugoistočnoj Aziji (Tajland, Laos, Vijetnam i Kambodža). Ovaj tekst je istraživački dnevnik koji beleži načine sticanja relevantnih informacija neophodnih za analizu kulturne situacije (posete, razgovore, pročitane publikacije, zapažanja o kulturnim događajima) te prethodi budućim preporukama za kulturnu politiku.

Ključne reči: Kambodža, kulturna politika, upravljanje kulturom, kulturno nasleđe, obrazovanje

Zemlja hramova i trauma - 17. juli 2012.

Ivko i Milica me vode na aerodrom. Mislim da su i oni uzbuđeni, jer ovo nije jedno od rutinskih putovanja – na trodnevni seminar, trening, konferenciju. Verovatno su i oni osetili da imam tremu, pa je u kolima veselo – preslišavamo se šta sam još kome ostavila da uradi.

Na aerodromu Nikola Tesla gužva... Moj prtljag dobija zeleno svetlo da ostane sa mnom kao ručni, uprkos težini, jer je u poređenju sa koferima drugih putnika delovao jako skromno. A onda još veće iznenađenje službenika – samo sa tim u Kambodžu? A ja mu odgovaram – „Iskreno, mislim da sam previše toga ponela“.

U Parizu, na aerodromu kupujem izdanje *Le Guide du routard – Cambodge* – vreme je da počnem da ulazim u taj novi i nepoznati svet – svet izuzetne duhovnosti, ali i surovosti – jer prva dva pojma koja padaju na pamet kada se kaže Kambodža jesu Angkor Vat i Pol Pot, hram i trauma... Naravno, najveći deo ovog vodiča i jeste o spomenicima kulture s jedne, i „spomenicima“ najvećeg svetskog autogenocida s druge strane (iako su Staljinove čistke imale veći broj žrtava, Pol Potov teror je procentualno, i u izuzetno kratkom roku, uništio gotovo sve nacionalne manjine, kompletnu urbanu populaciju – dakle inteligenciju, sveštenstvo; srušio i ošteti brojne spomenike kulture, zabranio nematerijalnu baštinu, uništavajući kolektivno sećanje – kulturni identitet...)

Neposredno pred polazak aviona, u gejt u mi se pridružuje Vesna Čopič, slovenačka istraživačica kulturne politike, autorka Kompendijuma kulturnih politika za Sloveniju. Nas dve smo u misiji Uneskoa koja treba da pomogne Ministarstvu kulture Kambodže da formira i definiše kulturnu politiku, da izabere strategije kojima bi se ojačalo preduzetništvo u kulturi i tradicionalne izvodačke umetnosti.

Obe se slažemo da je pred nama čudesan, izazovan, ali i veoma težak zadatak.

Posle dugog putovanja, uz presedanje u Ho Ši Min gradu, stižemo u Pnom Pen. Na aerodromu nas čeka službenica Ministarstva i vodi u *Landscape* hotel u kome nam je rezervisano prenoćište za prve dve noći. Hotel podseća na neke od novijih hotela u Peking u – kupatilo od sobe deli stakleni zid (prva asocijacija je seks trafiking, jer zbog čega bi uopšte postojala ova mogućnost), koji istog trenutka prekrivam zavesom. Sama sam u sobi, ali izloženost kupatila, makar teorijskom pogledu izvan, nije deo naših navika. U samoj sobi nema slika, nema nikakvih posebnih znakova “identiteta” – suštinski to je želja da se pokaže

čistoća, visoki higijenski standard. Istovremeno, soba postaje sterilna, neprofilisana – samo je spašava pogled. Na visini smo, na IV spratu, gledamo na reku koja se razliva, a neposredno naspram nje vidim ostrvo puno malih kuća nad kojima dominira ogromna, neskladna, nezavršena, a napuštena građevina.

Večerao u restoranu na obali reke. Za nas nema sumnje da je ta reka Mekong... Koliko asocijacija – strašnih – izaziva i samo pominjanje imena ove reke... "I danas sukobi u delti Mekonga..." Pre četrdeset godina gotovo da nije bilo dana kada se nije pomenula ova reka koja spaja Laos, Kambodžu i Vijetnam... Danas, sam recepcionista nam savetuje – nemojte večerati kod nas u restoranu, bolje otidite na obalu reke – tamo su divni restorani, tamo se izlazi – tamo živi grad...

*Osmeh i smeh - Hong Makara i Sofon Ok –
Unesko i Ministarstvo (dva tipa intelektualaca...)
četvrtak – 19 juli*

Pnom Pen je grad u kome su svi osmehnuti. Celo pre podne provodimo u obilasku grada tražeći hotel u kome ćemo provesti ostali deo "misije". Traganje za hotelom nam omogućava da upoznamo i lice i naličje grada – stanare u propalim zgradama koji ne žele da ih napuste (jer ne žele bolje ali na periferiji), posebno stoga što znaju da će se istovremeno neki investitor i neki lokalni funkcioner obogatiti... Kao i svuda u Aziji – radnjice u prvom redu, a iza skrivene kuće bogatih...

Naravno, perspektiva se menja u centru grada – široki bulevari, brojne skulpture zmajeva, kraljeva, lavova... Fotografije kraljevske porodice uramljene u zlatni ram ... Prolazimo pored jedne ogromne vile – "To je jedna od mnogih kuća našeg premijera", kaže nam Hong Makara, službenik u odeljenju Uneskoa u Kambodži ... „Mislite, to je rezidencija za premijera?“ kažem ja. "Ne, ne – to je jedna od mnogih njegovih privatnih kuća..." , smeši se Makara, kao što se brojni Kambodžanci koje srećemo stalno smeše (čak i saopštavajući neku surovu činjenicu koju bi kod nas obično pratila bar psovka ili kritička opaska)...

Hong Makara, jedan od zaslužnih što je Kambodža uopšte aplicirala za ovaj program tehničke pomoći za razvoj kulturne politike, govori francuski i engleski, ponosno i zadovoljno nas vodi do zgrade Uneskoa, nekadašnje francuske kolonijalne zgrade (malo ih je preostalo u severnom delu Pnom Pena... jer sve što je mlađe od XII, a posebno ono stvoreno u XX veku, ne doživljava se kao kulturno nasleđe).

U Uneskou pozdravljamo se sa zaposlenim mladićima i devojka u odeljenju za kulturu. Pitamo šta je osnovna

funkcija Uneskoa Kambodže? Kažu – istraživanje i publikovanje, i odmah nam daju rezultate svog rada – dvojezične publikacije o tradicionalnim zanatima, umetničkim praksama, od načina tkanja i bojenja svile do kmerske obrade srebra i Kraljevskog baleta.

Istraživanje tradicionalnih i popularnih kulturnih praksi je izuzetno važno u Kambodži, jer se za desetogodišnjeg građanskog rata, a posebno za nekoliko godina vladavine Crvenih Kmera sve to “izgubilo”, tj. namerno uništilo, a i kasniji period vijetnamske okupacije i političkih turbulencija nije pomogao da se ni materijalno ni nematerijalno nasleđe očuva. Neke umetnosti su sačuvane u egzilu – u Francuskoj, gde se sklonio dvor sa delom svojih službenika... Tako je ponovo uspostavljen “Kraljevski balet”... A najveći deo folkloru uspeo je da se očuva u najvećim zabitima do kojih Crveni Kmeri nisu stigli, u kojima nisu mogli da uspostave pravilo Godine nulte, od koje sve počinje.

Ipak, vidimo i prospekte nekih vrlo konkretnih kulturnih akcija: Mondulkiri istraživačko-dokumentacioni centar, uz slogan: mesto susreta i razmene. Na slici kućica, a na unutrašnjim stranama prospekta scene sejanja riže, deca koja se igraju, žena iz plemena Bunong koja svira gong... Kasnije ćemo čuti da je to jedan od tri projekta koje pomaže Unesko i koji su namenjeni malim plemenskim zajednicama u cilju očuvanja kulturnog diverziteta (razvijen u sklopu velikog programa: *Creative Industries Support Programme, Culture and Development – Cambodia MDG:F*)...

Naš prvi sastanak u Ministarstvu kulture protiče formalno. Dočekuje nas Un Tim, državni podsekretar za kulturu. Pozdravlja nas na francuskom, a na kraju pita: da li je neka od vas dve Ruskinja? Nismo, kažemo, ali *možna gavarit pa ruski* ! On prihvata i kaže “čučut”... “Tože čučut”, nasmejah se i ja – ali se videlo da mu je bilo drago da može sa nekim da razmeni i po koju rusku reč. Davno, kaže, studirao sam u Moskvi i imam divne uspomene...

Dok Un Tim govori i u njegovom prisustvu, svi drugi čute. Čak i na njegov izričit poziv da kažu šta žele od naše misije – svi su saglasni da je on sve rekao. Kada se izvinio i otišao na drugi sastanak, reč je preuzeo sledeći u hijerarhiji – Ok Sofon (Sophon), generalni direktor departmana za nematerijalno nasleđe. Tu su još dva zamenika Generalnog direktora za opšte kulturne poslove – Ek Bunta, koji će sa nama ići u Siam Reap, kao i Jun Kean profesor kmerske tradicionalne muzike, koji tokom celog sastanka ne progovara ni reč.

Ok Sofon govori veselo, zabavno, o svemu pomalo, i ni o čemu konkretno. Njegov *frangleski* i neorganizovanost ne odgovaraju

Hong Makari, koji uzima papir i olovku i kreće da pravi – tek sada – program našeg boravka. U tome mu diskretno pomaže Vin Lajčur zamenik Generalnog direktora departmana za opšte kulturne poslove. Sofon insistira da što više vremena provedemo u unutrašnjosti zemlje, što nama odgovara, dok bi drugi više voleli da imamo više dana za Pnom Pen. Sofon je neumoljiv, a kada kažem da ćemo onda te posete koje predlažu realizovati u poslednja tri dana, kada se vratimo sa puta, Sofon vrti glavom i kaže: „Ne, ne, vama ta tri dana trebaju da napišete izveštaj! Hoću da dobijem vaš izveštaj pre nego što otputujete!“

Shvatamo da ćemo uvek imati pratioca, na svim razgovorima i na svim putovanjima, i da su te uloge u stvari podeljene „ravnopravno“ među pomoćnicima iz direktorata za nematerijalno nasleđe.

Izlazimo u centar grada – na svim trgovima i u parkićima - muzika! Brojne grupe mladih i starih koji zajedno plešu, po nekom određenom koraku sa okretima koji su očito svima poznati. Mnogo je porodica sa decom na šetalištima, na klupama... Klupe su poklon različitih banaka i na sebi nose odgovarajuće natpise i poruke, na kmerskom i engleskom jeziku. Neke od njih su i problematično napisane, poput slogana: *Be your side, by your hand. Bank for investment and development in Cambodia.*

Ministarstvo kulture: između sterilnosti birokratije i vlasti premijera - petak 20. juli

Kao i većina drugih vladinih ustanova, i Ministarstvo kulture je smešteno unutar zaštićenog kompleksa – i ima više sasvim jednostavnih višespratnih zgrada. U kancelarije se ulazi sa terasa koje opasuju zgrade i koje ipak omogućavaju neku hladovinu... Vin se zbunio i uveo nas u veliku kancelariju u kojoj dremaju tri službenika – iznenađeno poskočiše iz svojih stolica. Ipak, Vin je ubrzo našao salu u kojoj nas čeka Sofon sa saradnicima – na stolu mnogo tropskog voća - mangostina i ličija, a flaširane vode su ispred svih nas.

Sofon je u svom elementu. Piše na tabli i iscertava pravni sistem Kambodže, od: 1. Ustava, preko 2. Zakonske regulative 3. Dekreta i 4. Poddekreta. Naravno, razlika je velika. Zakone donosi Parlament, dekrete kralj, a poddekrete premijer. Otuda ne čudi što je u rukama premijera tolika moć, jer, kako nam kažu, istinski se upravlja poddekretima. A premijer, Hun Sen, premijer je već 25 godina, Crveni Kmer koji je prvi sa grupom vojnika napustio režim Pol Pota i pozvao Vijetnamce da dođu i “oslobode” zemlju. On je *pagoda boy*, dečko koji je bio toliko siromašan kao mali da su ga roditelji dali u pagodu da “uči”, tj. pomaže monasima i za to bar dobija hranu... A i neku poduku.

Kao dečko iz pagode, blizak je najvećem broju Kambodžanaca i oni ga doživljavaju "kao jednog od nas". Samo smo među intelektualcima doživeli da čujemo po neku kritičku opasku – "o provijetnamskoj vladi", ili moći premijerove dece i prijatelja... Interesantno je da će nas njegova slika, ali u "trilingu" sa predsednikom Skupštine Heng Samrinom, koji je istovremeno počasni predsednik partije i Čea Simom (Chea), predsednikom partije, pratiti na celom putovanju. Kambodžanska narodna partija, čiji je on nominalno samo potpredsednik, postavila je bilborde širom Kambodže, do najzabitijeg sela. Imajući u vidu da vladaju u 1,592 od 1,633 opštine, jasno je da se teško može naći selo koje ne bi imalo ovih plakata.

Nažalost Ministarstvo kulture "nije prioritetno". U Vladi su prioriteti poljoprivreda, turizam..., pa onda kao prioriteti drugog reda: obrazovanje i zdravlje. Kultura je i zvanično na margini. A kasnije čujemo da je to i zbog toga što se za ministre kulture imenuju ljudi koji nemaju jakog ugleda, ni partijskog ni profesionalnog, pa ne mogu ni da ostvare nešto unutar vlade. (...)

Popodne odlazimo u Nacionalni muzej. Karta je 3 dolara, a deset puta jeftinija za domaću publiku. Besplatno ulaze đaci, studenti, vojnici, sveštenici, penzioneri... Vesna i ja, kao gosti muzeja, dobijamo i specijalnog vodiča... Prolazimo kroz Muzej vrlo uzbuđene – gledamo dela izuzetne snage i vrednosti, dela koja nam otkrivaju brojne civilizacije koje su nastajale i nestajale na ovim prostorima. Vodič je mlad, i ukazuje na ono što je najznačajnije u pojedinim kolekcijama. Istovremeno, miris jasmina i tamjana koji dopire iz jednog hodnika nas zbunjuje – ali vodič, kao da je to najnormalnije, saopštava da ljudi dolaze da se poklone određenom Budi, da mu donose darove i sveće i da stoga Muzej faktički deluje i kao hram.

Iako nam je zakazan sastanak, direktorka se posle ručka nije vratila na posao, "jer se očekuje jaka monsunska kiša". „Promena menadžmenta obično ne znači transfer znanja i informacija“, kaže nam mladi pomoćnik direktora koji je tek stupio na dužnost. Ali i unutar ovog menadžerskog tima, iako ga je izabrala nova direktorka, ne dele se znanja – „Ne znam ništa o finansijama Muzeja – to je isključiva nadležnost direktorke – i ona je u neposrednim pregovorima sa Ministarstvom kulture o tome, na primer, koji ćemo deo prihoda koje smo ostvarili od karata – dobiti natrag“. Kambodža je dakle još u kameralističkom modelu koji je u Evropi definitivno napušten pre desetak godina, modelu koji je podrazumevao da je država odgovorna za finansije, a da se svi prihodi koje budžetska ustanova ostvari moraju vratiti u budžet. To je praktično značilo destimulisanje zarađivanja, pa se danas savremene kulturne politike takvom modelu apsolutno protive.

*Urbana regeneracija na Kambodžanski način –
tropski cvetovi u bodljikavoj žici
Subota 21. juli*

Da bismo upoznale grad rešavamo da odemo peške do Muzeja genocida... Gledam mapu i krećemo logičnim putem – ulicom 21, koja orijentalno zavija i krivuda (iako je na mapi predstavljena kao prava). U njoj se krije veliki broj hramova sa pagodama, koje su praktično „zatvorile“ radnjice ili ulične aktivnosti, tako da tek kad se probijemo kroz njih, i sasvim neočekivano, ukaže se skriveno dvorište hrama. Ponekad ga prepoznamo po mirisu jasmína i mirišljavih štapića... Ponekad samo ugledamo krajeve zlatnih krovova ili bele stupe. A neke, sasvim sigurno, nismo ni videle... Ulazimo u po neko dvorište budističkog hrama – sređeno, prepuno rastinja, smireno... Monasi u narandžastim haljinama tu i tamo promaknu. Ogroman je kontrast odeljen samo tankim, i ne uvek jako visokim zidom, između smirenosti dvorišta i užurbanosti i buke ulice u Pnom Penu.

Savremena arhitektura Pnom Pena – od banaka do privatnih vila, ista je kao savremena arhitektura širom sveta. Nema ambicioznih poduhvata kojima se diče zapadni gradovi, arhitekata zvezda Zahe Hadid, Gerija, nema ni tehnološki ambicioznih poduhvata poput onih u emiratima ili Singapuru i Hong Kongu – ovde je, kao i u centralnoj Aziji i na Kavkazu – arhitektura privatnih investitora takva da se sa relativno malim ulaganjima postižu „efekti“ glamura i bogatstva, dok državna arhitektura ne eksperimentiše – klasicistička je i pompezna – čak i kada ima po neki „postmoderni“ element, poput zgrade predsedništva u Tbilisiju ili Biškeku...

Beton, staklo, cigla, metal, pa čak i drvo... Često me privatne vile podsete na kuću Majke Tereze u Skoplju, kuću koja poput neke imaginarne kućice iz bajke treba u sebi da sadrži sve fantazme jednog regiona – pluralne, preklapajuće identitete. Rezultat je takav da je to kuća bez identiteta, kuća sa kojom se teško može identifikovati albanski građanin Skoplja, čak iako je katolik poput Majke Tereze, a još manje slovenski stanovnik Skoplja... A mi kosmopoliti? Navodno je to bio baš projekat za nas – građane sveta, otuda je u kuću ugrađen sav mogući građevinski materijal – ali ne funkcioniše... Tako mi se čini da i ove građevine, koje treba istovremeno da pokažu i azijski i kosmopolitski identitet, i bogatstvo i toplinu doma, a da istovremeno pružaju sigurnost..., ostaju negde kao znaci jedne nove generacije poslovnih ljudi koja još nema utvrđen sistem vrednosti i identitet koji želi da neguje i podržava.

Tako se mogu videti i jonski i dorski stubovi, i pozlaćene kitnjaste kapije u rokoko stilu, i postmoderne metal-staklo kombinacije, pa, doduše retko, i zgrade koje se „igraju“ upotrebom jarkih boja, keramičkih pločica, cigle.

U nekima od vila vidimo po natpisu da je smešteno „englesko obdanište“ ili škola za učenje jezika, ali kako je subota, sve je zatvoreno i ne možemo da osetimo kako to sve izgleda radnim danom. Žao nam je i što ne poznajemo dobro tropsku floru. Rastinje je toliko raznovrsno, cveće jarkih boja i snažnog mirisa, i čini mi se da svaka novosagrađena kuća želi da se razlikuje od drugih i po zelenilu koje je opkoljava. Sada kvartovi dobijaju jedan sasvim novi izgled. Pagode, tj. njihovi spoljašnji zidovi se ogoljavaju, nove vile koje izniču oko njih teraju kućerke koji su se nekada naslanjali na pagode, ili „biznise“ koji su se odvijali pred njenim ulazima (berberske radnje u nizu, ulične tezge sa darovima – mirisnim štapićima, voćem i jasminom, „narodne“ kuhinje pa čak i restorančići sa malim plastičnim stoličicama kao za decu...), ali gotovo da svaka ulica i dalje zadržava bar dve-tri stare „naseobine“ – grupe kućica oko zajedničkog dvorišta, što podsećaju na nekadašnje srpske prigradske strukture. Samo, nema česme na sred dvorišta!

*Tuol Sleng – Muzej genocida –
mesto pamćenja i upozorenja*

Muzeji su često osporavana mesta sećanja..., zbog kulturalizacije i estetizacije koja se u njima događa, a često i zbog selekcije artefakata i događaja za pamćenje i zaboravljanje. Ali ne, Tuol Sleng nije osporavano mesto sećanja – to je muzej užasa, namenjen pre svega samim Kmerima i njihovom zajedničkom pamćenju.

Tuol Sleng – originalno, bio je veliki ograđeni kompleks koga su činile dve škole (osnovna i srednja). Taj kompleks, u ispraznjenom Pnom Penh, Crveni su Kmeri pretvorili u zatvor „Ofis 21“ u periodu od 1975. do 1979. godine. To je vreme kada sam studirala u Parizu i kada nisam mogla da razumem nekritičko oduševljavanje mojih kolega sa studija ni Kineskom kulturnom revolucijom ni „idealizmom“ Crvenih Kmera (kao ni „egalitarnošću“ Albanije Envera Hodže). Neverovatno je koliko je inteligentnih ljudi na Zapadu bilo zavedeno demagoškom, populističkom retorikom Crvenih Kmera, koja je veličala selo i seoske vrednosti, prezirala grad – ali istovremeno je prezirala i seosku tradicionalnu kulturu i SVAKU vrstu znanja – sem veština neophodnih za fizički rad.

Taj dakle bivši *Security Office 21* Demokratske Kampučije (1975-1979), stvoren je po direktnoj naredbi Pola Pota 17. aprila

la 1975. godine. Cilj mu je bio da pritvara, ispituje, prinudava na priznanja pod torturom, a onda i ubija sve one koji su „potpisali priznanje“.

Užasno je to što su svi zatvorenici bili fotografisani, njihovi dosijei pedantno vođeni, a Crveni Kmeri pre napuštanja zatvora nisu ni stigli da uklone užasne instrumente torture koji danas stoje u prvobitnim učionicama, pretvorenim u „muzejske jedinice“, a onda zatvorskim i mučiteljskim ćelijama. U dvorištu je sahranjeno i 14 poslednjih žrtava, čija su tela samo ostavljena u pojedinačnim sobama za torturu (kada su Crveni Kmeri pod nalletom Vijetnamske vojske na brzinu napustili Pnom Pen), a koja su pronađena do te mere raspadnuta da ih je tada bilo nemoguće identifikovati. Danas je to Muzej genocida, muzej koji je otvoren 1979. godine, kada je Kambodžanski demokratski sud počeo istragu nad zločinima Crvenih Kmera.

Kang Keck Iev, mnogo poznatiji kao Duh (Duch), dete sa sela, profesor matematike, postao je direktor ovog zatvora, direktno odgovoran Angkar-u (Organizaciji) tj. Centralnom komitetu Crvenih Kmera zaduženom za odbranu. Pedantan, tačno je vodio arhive zatvaranja i ubijanja: 1975 – 154 zatvorenika, 1976 – 2 250 zatvorenika, 1977 – 2 350 zatvorenika i 1978 – 5 765 zatvorenika.

U ove brojeve nisu uključena mnogobrojna deca svih ovih zatvorenika, ali i siročići čiji su roditelji oterani na prinudni rad ili ubijeni – procenjeno je da je upravo tu ubijeno 20 000 dece (jer su obično ubijana sva deca političkih zatvorenika, a prosečan broj dece u porodici je 5 do 6).

Ipak, uprkos ogromnim dokazima, Duh je, kao i drugi rukovodioci Crvenih Kmera, uhapšen tek 2007, a definitivno osuđen tek 3. februara 2012. Kambodžanska vlada se 1997. obratila međunarodnoj zajednici da joj pomogne da se organizuju suđenja liderima Crvenih Kmera za ratne zločine. Međutim, tek je 2001. Kambodžanska narodna skupština donela zakon o stvaranju suda na kojem će se suditi ozbiljnim zločinima počinjenim u vreme režima Crvenih Kmera. Ovaj sud ima neobično ime: *Specijalni sud u okviru Kambodžanskog sudstva za gonjenje zločina počinjenih u vreme Demokratske Kampučije*. Vlada Kambodže je zahtevala da se procesi, upravo zbog naroda Kambodže, moraju voditi u Kambodži, da proces mogu izvoditi pre svega sudije građani Kambodže uz strance. Međunarodna zajednica je ipak pozvana jer su vlasti bile svesne slabosti sopstvenog pravnog sistema, kao i da bi se odgovorilo međunarodnim standardima pravde.

Dogovorom sa Ujedinjenim nacijama juna 2003. precizirani su uslovi zajedničkog rada, a sud je praktično postao delatan

tek 2007. godine pokrenuvši samo četiri procesa: proces br. 1 – protiv direktora Tuol Sleng zatvora Kaing Guek Eav-a zvanog Duh (osuđen); proces br. 2 – protiv Khieu Samphan, Ieng Sary, Nuon Chea, Ieng Thirith (u toku), a procesi 3 i 4 već su obustavljeni.

Ova mašina za zatvaranje i ubijanje zapošljavala je ogroman broj ljudi: 1684 njih na tri lokacije: Tuol Sleng, Kor kod Ta Khmao i Khor kod Prey Sora, zapadno od Pnom Pena (ovaj poslednji je bio zadužen da proizvodi hranu za ceo ovaj kompleks i čuvara i zatvorenika). Prosečna dužina ostanka – dakle života zatvorenika u Tuol Slengu bila je 2 do 4 meseca, dok su politički rukovodioci koji su bili osumnjičeni za izdaju duže bili mučeni i ispitivani – od 6 do 7 meseci.

Među zaposlenima, posebno je značajan bio i fotograf Nem Ejn (Nhem Ein), koji je postao poznat onog trenutka kada je francuski kustos Kristijan Kožol (Christian Caujolle) 1997. godine izabrao 100 njegovih „zatvorskih portreta“ za Fotografske susrete u Arlu, najpoznatijem svetskom festivalu umetnosti fotografije. Ali, danas njegovo ime izaziva još veće kontroverze. Da li je Njujorška Moma, kao umetnički muzej, otkupivši te „radove“¹ legitimisala Nem Ejna „kao umetnika“? Debata o ovom pitanju kao etičkom pitanju o kojem je trebalo da razmišljaju kustosi i direktor Mome, ne silazi sa stranica odgovarajućih revija za savremenu umetnost².

Ipak, užas Kmerskih logora smrti prevazilaze samo užasi njenih „radnih komuna“, logora smrti izgladnjivanjem i prekomernim radom, logora u kojima su zatvoreni seljaci kao kmetovi-roboti terani da još pevaju u čast i slavu Angkara (partije) koji je već omogućio društvo jednakih i bogatih. To je bilo monstrozno – klasno, ali i rasističko odvajanje (Kinezi, Čami, Vijetnamci... posebno su bili progonjeni od strane Crvenih Kmera, čak i oni koji nisu pripadali višim društvenim slojevima... Optužbe protiv njih, slično onima protiv Jevreja, kada su se za primer Jevrejske manipulacije uzimali Jevreji vlasnici banaka, uvek su bile vezane za njihovu „trgovačku eksploataciju“ i zarađivanje na sirotim kmerskim seljacima...

1 http://www.moma.org/collection/artist.php?artist_id=33069

2 Nem Ejn je dečak, petnaestogodišnjak, kada Crveni Kmeri odlučuju da ga pošalju u Šangaj da uči fotografiju. Kada se vratio postao je šef fotografskog tima, pedantno snimajući svakog zatvorenika koji je ušao u logor, i precizno arhivirajući građu. Kada su Vijetnamci ušli u Tuol Sleng, našli su 6000 negativna, koje su 15 godina kasnije dva američka novinara restaurirala i otprintala 100 fotografija koje će obići svet da se ne bi ugasilo sećanje na ovaj kmerski autogenocid. Te fotografije su danas, ali uglavnom u manjim formatima, deo stalne postavke muzeja.

Kulturna ponuda Pnom Pena u subotnje več

Kao i uvek, vraćamo se pešice u hotel. Grupe mladića igraju čudnu igru s lopticom. A na trgovima i malim zelenim površinama, brojne grupe žena svih generacija, uz ponekog muškarca, plešu ili igraju aerobik – ili je to možda i jedno i drugo... Mi ne možemo da odredimo, jer uz svaku grupu ide i druga muzika. Razmišljamo da se pridružimo, ali imamo i knjige, sve prospekte i materijale koje smo dobile u toku dana... Tako da nastavljamo hod...

Na klupama i obali reke čitave porodice su išetale – razgovarale se, smeje... Kafići su puni, naročito oni koji imaju erkondiš, tako da još uvek više ljudi sedi unutra, a ne napolju. Veče je prijatno, ali oni dnevni ulični restorani su sklonjeni, a na večeru se očitno seda u zatvoreni prostor, ili se možda, po budističkoj tradiciji, večera i preskače.

Prolazimo našom ulicom i vidimo da ljudi ulaze u Meta haus – dešava se nešto. Narednih dana ćemo shvatiti da se u Meta hausu svaki dan, sem ponedeljka, „dešava nešto“, da je to najaktivniji kulturni centar u gradu. Ulazimo i na vratima nasmešena recepcionarka kaže: da, večeras je predstava. U koliko sati? „Sad, za desetak minuta. Slobodan je ulaz“. A na kom je jeziku predstava? Tu se sagovornica malo zbuni pa reče, „mislim da je na kmerskom, posvećena je azijskim ženama koje rade kao roblje u svetu“. Vesna i ja smo se pogledale, ali rekosmo same sebi – pa nema veze, hajde da vidimo!

Međutim, Don Saito (Dawn Akemi Saito), azijsko-američka spitateljica i performerka, došla je ovde kao saradnica *NGO Art-Works for Freedom*. Te večeri je izvodila predstavu (monodramu) urađenu u saradnji sa rediteljkom Marijom Milif (Mileaf) *Sunca su sunca (SUNS ARE SUNS)*, monodramu koja se zasnivala na realnim podacima istraživanja vezanih za žene i decu Azije, žrtve seks-trafikinga.

Ubedljivo, bez patetike, Don Saito priča sudbinu žene – maltretirane, naterane na prostituciju, koja, da bi sačuvala svoje dete, odlazi u emigraciju, ostavljajući poput mnogih Filipinki, Kineskinja i Tajlandanki, svoju decu na čuvanje babama, a prihvatajući posao služavki, čuvarke tuđe dece... „Zatočenica pola“³, eksploatisana, maltretirana, otpuštena ni zbog čega, zbog hira gazdarice, azijska žena ni u Americi ne nalazi mogućnost da postane ličnost – ličnost koja se može pamtit i svojim imenom, a ne

3 Termin preuzet iz knjige Korać M., *Zatočenice pola - društveni identitet mladih žena na selu između tradicionalne kulture i savremenih vrednosti*, Filozofski fakultet - Institut za sociološka istraživanja / ISIFF, Beograd 1991.

nazivom etniciteta, ili profesije... Publika je potresena, lako se identifikuje sa pričom, i aplauz je dug.

Nakon predstave penjemo se na sprat da sačekamo projekciju filma u „otvorenom bioskopu“. I ovo je tema posvećena ženama – ženama u ratu, nepalskim maoističkim ratnicama, ali i onima koje su ušle u oficijelnu vojsku, da bi osvetile svoje muževe ubijene kao oficiri kraljevske nepalske vojske. Ovaj film, *Vojnici u sarijima - THE SARI SOLDIERS* (92 min, 2007) sniman je tokom tri najprelomnije godine u nepalskoj savremenoj istoriji. Uradila ga je Džuli Bridžam (Julie Bridgham) kao priču o hrabrosti šest žena, koje usred građanskog rata žele da aktivno utiču na promenu budućnosti Nepala, zauzimajući sasvim različite, suprotstavljene pozicije. Advokatice za ljudska prava, Maoistkinje, ali i one koje su žrtve maoista: rojalistkinje, oficirke, sve one hlabro govore svoju „istinu“. Volela bih da vidim šta je sa njima danas, pet godina nakon što je kralj abdicirao, a uspostavljena zajednička vlast demokrata i maoista... Tako malo znamo šta se dešava u nekoj zemlji – istog trenutka kad prestane pucanje i ubijanje, ta zemlja više nikoga ne zanima.

Konstrukcija nacionalnog identiteta:

omaž Džajavarmanu VII

Nedelja, 22. jul 2012.

Predstava *Džajavarman VII* igra se u pozorištu koje ni vozač ne ume da nađe. Nikada tamo nikoga nije vozio – ali se setih druge odrednice – *Naga world*, pa onda most... i čini se da je vozač razumeo. Ipak, hteo je da nas ostavi pre mosta – kod *Naga world-a*, ispred velikih hotela. Insistiramo da nastavi dalje i pređe most, i tek tada shvata da na tom prostoru, na kome su ranije bila samo skladišta, počinje da se stvara novi svet zabave. Pored ogromnog pozorišta svuda uokolo male prodavnice, ulični restorani, kiosci, mnoštvo mladih koji žurno hode u „kuće zabave“ – karaoke klubove, diskoteke, kazina...

Karte su osam dolara – čini se da je ista cena i za nas i za domaće stanovništvo – što je za prosečnog stanovnika Pnom Pena preskupo, i sad shvatamo nelagodu zaposlenih u Ministarstvu kulture da nam uopšte daju preporuku za ovu, ili za bilo koju drugu predstavu.

Penjemo se pokretnim stepenicama da bismo ušli u dvoranu. Holovi su prazni i visoki, prostrani. Pri ulazu u salu, desetak razvodnica i razvodnika kažu nam da sednemo što bliže bini i u centar. Kad smo ušli u salu, shvatili smo i zašto. U prostoru sa 3000 sedišta, bilo je u tom momentu pedesetak ljudi... Do početka predstave mislim da nas je ušlo dvestotinak, u najvećem

broju kmerske porodice, bake i deke sa unucima..., i poneki zalutali turista.

Predstava kreće snažno – jakim zvucima i spektakularnim videom koji se projektuje na zadnje platno. Sa strane čitamo sadržaj svakog čina na engleskom, ali i na kineskom. (Pomislimo da je to zbog kineskih turista, kasnije shvatamo da je to zbog uloženog kineskog kapitala – verovatno i u ovu zgradu).

Na scenu izlaze ratnici, vode se koreografisani bojevi, da bi se na kraju spektakularno, poput *deus ex machina* pojavio, sav u zlatnom i ispod velikog zlatnog suncobrana, Džajavarman VII, najveći kralj kmerskog srednjovekovnog carstva – car graditelj, onaj koji je napravio Angkor Tom, poslednju prestonicu, sa hramovima sa kojih se smeše velika džinovska lica božanstava. U tom trenutku on je tek princ–vojskovođa, koji će povesti vojsku i uspešno odbraniti zemlju.

Nakon scena bitaka slede romantične i patetične scene udvaranja i ljubavnih rastanaka, poput onih iz bolivudskih muzičkih filmova – jaki gestovi puni snažne patetike nemaju suptilnost reprezentacije, koja, bar prema knjigama, treba da karakteriše kmerski operski i baletski tradicionalni izraz.

Nebesko plavo preplavljuje pozornicu čijim centrom dominira Džajavarman koji posmatra plesačice – slavlje pobede i početak građenja carstva. Ulaze radnici koji u frenetičnom ritmu, uz pomoć čekića i dleta, kreću u „zidanje“, tj. skulptoralnu razradu kulisa hramova koje su postavljene sa strane velike scene. U ovim momentima mi se čini da se tradicionalna kambodžanska *yike opera* spojila sa „revolucionarnom“ operom Crvenih kmera, u novi komercijalni produkt, samo su srp i čekić sada zamenjeni srednjovekovnim čekićem i dletom.

Dobre vile – Apsare – lete nebom (ništa lakše no iskoristiti ove savremene tehnološke mogućnosti), završavaju se hramovi i sada velika video projekcija Angkor Toma predstavlja dobru osnovu za krunisanje vladara. Slede scene idiličnog seoskog života – tridesetak mladića i devojaka, plešu oko zdenca, zatim sledi scena sa pijace, prolaze slonovi donose robu, tu su i svinje, kokoške, nadmetanja mladića u fizičkoj snazi...

Na kraju – apoteoza... Umesto boga Višnu koji u četiri ruke drži svoja četiri simbola (sankha /školjka; chakra/disk; gada/buzdovan; padma/lotosov cvet), sada čovekoliki bog „gradnje“ u svoje četiri ruke stavlja simbole graditeljstva, simbole koji su Kmersko carstvo učinili besmrtnim.

Posle potpunog zaborava u koji je ovaj period kmerske vladavine utonuo zbog poraza od Tajlanda, i kratkog oživljavanja sećanja nakon što je francuska kolonijalna vlast otkrila njegovu

veličinu (jer je sećanje na njega bilo „kontrolisano“ u vreme Crvenih Kmera), danas, glorifikujući i lik kralja Džajavarmana VII i njegov koncept jedinstvene zemlje čija se veličina slavi novim, velelepim građevinama sa ljudskim likom, kmerski umetnici nastoje da ovakvim, komercijalnim projektima stvore način kako da najmlađe generacije izgrade odnos prema prošlosti – uz izgradnju nacionalne SAMOSVESTI. Nažalost, kako je *benchmark* ove predstave tajlandska turistička komercijalna priredba, i ova predstava je izgrađena u tom stilu. Sutra, u Ministarstvu kulture, u odseku za izvođačke umetnosti, pitaćemo se: kako stvoriti uslove da se razvija pozorišna umetnost kao ŽIVO nematerijalno nasleđe, a ne da joj se otvaraju samo dva puta: konzervacije i očuvanja tradicije, ili potpune komercijalizacije i spektakularizacije. Kad su nam u Ministarstvu preporučivali da ovo vidimo, naglasili su da je u pitanju komercijalna predstava, ali u kojoj igraju glumci i plesači Ministarstva kulture... Kasnije ćemo videti da je to gotovo pravilo za komercijalne poduhvate – jer „Ministarstvo kulture“ tu dođe kao garant kvaliteta.

Posle predstave rešavamo da prođemo peške pored *Nagaworld*-a – naš hotel nije daleko, a žedne smo, neko pivo bi nam baš prijalo... Dočekuju nas livrejisani recepcioneri, mase sveta koje ulaze i izlaze iz hola... Užasnute smo onim što smo videle: lutrije, karaoke, blekdžek-ovi, stolovi za rulet, vodopadi, vodoskoci, neoni... i mnoštvo turista iz Azije – mi ne možemo da prepoznamo baš ko je odakle, ali to nam nije ni važno... Atmosfera jeftinog glamura, konzumerističke kulture, jer iako je sve u jednom ogromnom prostoru za koji se po sebi ne plaća ulaz, na svakom ćošku se nešto prodaje – od žetona kojima pristupate stolovima za kocku do pristupa karaoke štandu... Za najsiromašnije – samo Naga loz!

*Prodavati filmove ili prodavati usluge za filmove
drugih – „kreativne industrije“ bez kreacije
ponedeljak 23. jul*

U Departmanu za film sačekuje nas direktor Čan Saja Sin. Teško možemo da razumemo šta je osnovni smisao rada ovog odeljenja, jer ne podržavaju filmsku produkciju, ni distribuciju i prikazivanje, pa čak ni obrazovanje. Na sva naša pitanja kao koliko ste filmskih projekata pomogli prošle godine ili u proteklom periodu, odgovaraju smehom... pa onda kažu – ništa – nemamo novca... i ostaju raspoloženi. Na kraju, zamolili smo ih da kažu koliko je ljudi zaposleno u odeljenju i šta oni rade, da na osnovu toga shvatimo razloge postojanja ovog odeljenja.

Odgovor je izgledao vrlo precizan – 37 ljudi je zaposleno, 8-9 u produkciji, ostali u administraciji. Ali šta administriraju kada ne dajete grantove? Nema ugovora, monitoringa i evaluacije projekata?

„Naš zadatak je da kontrolišemo sve što se dešava.“ To je prvi i verovatno najtačniji odgovor... i inače se reč „kontrola“ često čula u razgovorima u Kambodži. Kao da su sva odeljenja Ministarstva opsednuta kontrolom.

Naša dalja pitanja dovela su do sledećih objašnjenja: u Odeljenju za film je zaposleno 37 ljudi u 6 različitih oseka: administracija (to se uvek prvo navodi, iako bi nužno moralo biti poslednje, jer je ta administracija u funkciji programskih odeljenja), cenzura, tj. pregled inostranih filmova; kontrola lokalne produkcije; produkciono odeljenje (za snimanje dokumentarnih filmova o radu drugih departmana Ministarstva kulture – najviše o zaštiti spomenika kulture); arhiva (otprilike funkcija kinoteke) i odeljenje za „dobrodošlicu“ inostranim produkcijama (za davanje dozvola).

Ali samo Odeljenje za film ne daje nikome nikakva sredstva: ni za proizvodnju, ni za distribuciju, ni za festivale... „Veliki je nedostatak ljudskih resursa, nema obrazovanih kadrova. Jeste, snima se 15 filmova godišnje, ali njihov kvalitet je loš. Snima se i dosta serija – ali prosečna investicija u jednu epizodu je 1 000 dolara – jasno je dakle da je onda to veoma nizak nivo, iako je producentima i taj novac veliki, jer mogu da kupe stranu seriju za 500 dolara po epizodi (a uz nju ide i mnogo veća zarada od oglašavanja no što se može ostvariti uz domaću seriju).“

Dakle, školovanje treba da bude odgovor – kažem.

„Svakako, ali nemamo filmsku školu, samo neke osnovne trening programe. Ne možemo da otvorimo univerzitetski departman jer nemamo opremu“... Ipak insistiram da je Kraljevska umetnička akademija zvanično deo Ministarstva kulture, i da ne vidim razlog da se pri toj Akademiji ne otvori odeljenje. Opet smeh i potvrđivanje: „Vi ste u pravu, to bi bilo odlično, i mi o tome sanjamo... To nam je prvi cilj – a drugi, da privučemo svetsku filmsku proizvodnju. Zato smo formirali Kambodžansku filmsku komisiju – CFC, uz pomoć francuske vlade – i ta će pomoć da traje do 2013“. Šta će biti posle, pitamo? Oni sležu ramenima. Vesna insistira: šta je pravni status CFC-a? Odgovor je neodređen: „Još nije jasno, a verovatno će 2013. postati deo Ministarstva – uostalom, prostor u kome je CFC, i tako pripada Ministarstvu“.

Očito je da iako je ovde uspostavljeno javno-civilno partnerstvo, oni i nisu svesni snage te formule – već pre svega vide Ministar-

stvo kao „glavu“, kao telo koje kontroliše... Prešli smo u zgradu preko puta – u kojoj je sada Kambodžanska filmska komisija... Malo nam je neprijatno, jer smo u subotu (samostalno) bile u toj zgradi, posetile radionice, a sada treba da se ponašamo kao da nam je prvi put da ovde dolazimo.

Opravdanost naših strahova se odmah potvrdila. Na spratu na-lećemo na koordinatora Komisije, koji je srećan što nas ponovo vidi i kaže da je i Riti Pan ovde. Na sreću, naš domaćin nije shvatio prvi deo engleske rečenice, i pita da li želimo da se pozove i Riti Pan da prisustvuje razgovoru. Kako da ne, kažem ja, i krenem sa mladim koordinatorom da mu objasnim da u dogovoru sa Riti Panom naša poseta od subote ostaje tajna za Ministarstvo. „Oh izvinite, shvatam potpuno...“

Riti Pan dolazi sada zvanično u ime Cambodia Film Commission, upoznajemo se ponovo, i on kreće priču o Filmskoj komisiji ispočetka ... Ponovo dobijamo liflete... a ja dobacujem: „Svakako da vas možemo reklamirati kao destinaciju za *Survival* ! Naši sad to snimaju na Filipinima... ali Kambodža bi mogla imati višeznačnu simboliku... baš za *Survival*!“

U lifletima, brojni podaci o počecima kambodžanskog filma. Ponešto smo već bili čuli u subotu od Riti Pana, koliko je Sihanuk voleo film – ali, stiže ovde i novi podatak: pre nego što će dati nezavisnost Kambodži, već od 1951. kolonijalne vlasti su Kambodži prebacile pravo da upravlja Ministarstvom informacija, koje je u to vreme imalo i službu za film (ne treba zaboraviti da je prvo Ministarstvo kulture u Francuskoj osnovano tek 1959. godine). U to vreme je Pnom Pen imao 7 bioskopa, od kojih je 5 davalo uglavnom francuske filmove ili zapadne filmove nahinhronizovane na francuskom, a dva bioskopa su bila korišćena kako za prikazivanje kineskog filma tako i kineskog pozorišta.

Prvi kmerski filmovi snimljeni su od 1950. do 1952 – i do oslobođenja snimljeno ih je ukupno 5, od kojih su 3 snimljena na 16 mm umker traci. Od oslobođenja, kmerski film se intenzivno razvija, posebno film u boji, i u jednom trenutku dostiže i cifru od 60 snimljenih filmova (od kojih čak 15 dugometražnih).

To je taj period kada je kralj Norodom Sihanuk napravio Azijski filmski festival, koji je uspeo da se održi četiri puta od 1966. do 1969, a buktanje građanskog rata i kasniji dolazak Crvenih Kmera, prekinuli su svaku kinematografsku aktivnost. Do 1970. u Pnom Pen je izgrađeno 20 bioskopa i jedan privatni filmski studio koji je mogao čak i da razvija filmske trake u boji, a već 1973. tu je 33 bioskopa i dve laboratorije, a bioskopi postoje i u svakoj kambodžanskoj regiji. Sami filmovi u najvećoj meri su zadovoljavali ukus domaćeg tržišta, ali su

neki stekli i popularnost u Aziji (Zmija Keng Kang, Dararoath produkcija).

Dolaskom Crvenih Kmera, koji u filmu vide zabavu za otuđeno građanstvo, filmska industrija je uništena, bioskopi zatvoreni, a najveći broj filmskih radnika ubijen na najstrašnji način.

Od vijetnamske okupacije, film je stavljen u nadležnost Ministarstva propagande, kulture i informisanja, te su bioskopske dvorane i u Pnom Penu i u regionima date na upravljanje regionalnim vlastima za kulturu. U tom periodu prikazivani su samo filmovi iz drugih socijalističkih zemalja. Ipak, između 1984. i 1986. Ministarstvo je organizovalo i program obrazovanja za filmske reditelje. No kako zemlja, tj. Ministarstvo kulture ne raspolaže nikakvim budžetom, to jedini filmovi koji se uopšte snimaju jesu plod međunarodnih koprodukcija.

Od 1987. razvija se u zemlji privatna video-produkcija, a registrovano je tada čak 200 malih preduzeća, i to kulminira 1990. kada Ministarstvo organizuje Festival kmerske video produkcije. Od 1992, od uvođenja tržišne ekonomije, broj video produkcija se naglo smanjuje, bioskopi se pretvaraju u hotele, restorane, salone za masažu. Stoga je danas osnovni zadatak ovog odeljenja Ministarstva da stvori uslove da filmski radnici obrazovani u zemljama istočnog bloka, pa i u Kambodži, mogu da dobiju neku šansu za rad...

Vesna i ja smo takođe ponete ovim entuzijazmom koji u filmu vidi mogućnost za otvaranje, za internacionalizaciju zemlje i njene kulture... Imamo puno ideja... Videćemo kako će one moći da postanu deo neke sistemske akcije.

Pozorišni i muzički ansambli Ministarstva kulture – kulturna politika bez misije i ciljeva

Popodne krećemo u drugo odeljenje Ministarstva kulture – odeljenje izvođačkih umetnosti. To je u sasvim drugom kraju grada - novi kompleks zgrada (sagrađen pre četiri godine) u kome su smešteni pored administrativnih službenika i svi umetnički ansambli koji su direktno vezani za Ministarstvo kulture.

Čeka nas velika delegacija: direktor govori pomalo francuski, i četiri pomoćnika koji do kraja susreta sem na kmerskom nisu progovorila ni jedan drugi jezik. Prevodilac nas uglavnom ne razume, a kad nama prevede šta je direktor rekao, onda mi njega ne razumemo, ali klimamo glavom sa osmehom kao da je sve u najboljem redu.

Pitamo šta su ostvarili iz Akcionog plana – dokumenta za koji nisu znali ni da postoji – i desetak minuta je „prevodilac“

prevodio na kmerski delove akcionog plana koji su se odnosili na izvođačke delatnosti.

Ipak, saznali smo mnogo o trupama koje su *DEO* Ministarstva kulture – i koje čine osnovu rada ovog odeljenja. Pored samog Kraljevskog baleta, najstarije izvođačke forme, forme koja je upisana u listu nematerijalne kulturne baštine Uneskoa, tu su i: *Le Lakhon Khol* – sveto, ritualno pozorište (koje priziva kišu), Veliko pozorište senki – *Shaek Thom* (sveti karakter – sacre) i Malo pozorište senki – *Shaek Tauch*.

Sve ove forme razvijene su u periodu od IV do XII veka kada su postojale uske kulturne veze sa dinastijama sa juga i istoka Indije (često i indirektno, preko Javanskog kraljevstva). Tokom istorije Kmeri su uzimali, birali, menjali i tako stvarali sopstvene izvođačke forme, različite od indijskih.

Posle pada Angkora, Kmersko kraljevstvo počelo je da trpi velike uticaje tajlandske i vijetnamske kulture. A naročito tokom XIX veka, kada princ Ang Duong, obrazovan u Tajlandu, želi da Baletu vrati njegov nekadašnji sjaj, pa stoga poziva i plesačice iz Tajlanda. Sve to je doprinelo prožimanju kultura i nekim zajedničkim elementima koji postoje u izvođačkim formama u regionu. Nakon perioda Crvenih Kmera kraljica Sisovat Kosomak Nearireat je učinila sve da se Baletu vrati njegov izvorni sjaj, uložila dosta u istraživanja, čak i sama napravila nekoliko koreografija inspirisanih reljefima sa Angkor Vata.

Kmerski balet se razlikuje od drugih scenskih formi u regionu jer ga izvode samo žene (u Vijetnamu i Tajlandu uloge su rodno podeljene); geste i izrazi su različiti – ovde su geste polukružne; predstave se upisuju u kraljevski ceremonijal (pre svake predstave izvodi se muzika „poštovanja“ satuka – što nije slučaj u Tajlandu); orkestar pinpeat (udaraljke i duvački instrumenti) uvek prati izvođenja; kostimi i perike se razlikuju. Sve to precizno je opisano u dokumentu kojim je ovaj balet upisan u Svetsku nematerijalnu baštinu Uneskoa.

*Obrazovanje umetnika –
oživljavanje tradicije ili razvoj
utorak 24. juli*

Na Kraljevskom univerzitetu lepih umetnosti, koji je odmah iza Kraljevske palate, dočekuju nas Rektor Bong Sovath i Dekan Fakulteta muzičke umetnosti Yos Candara. Rektor je arheolog koji predaje na Odeljenju za antropologiju. Intelektualac koji dobro govori engleski, koji zna šta se od njega očekuje, tj. zna šta od njega očekuje onaj koji ga je imenovao Rektorom. Na naše pitanje: Ko vas je imenovao – kaže: „Kralj“, ali odmah dodaje

– na predlog Ministra! Ipak, nama to nije dovoljno: A na osnovu čijeg mišljenja je Ministar doneo odluku o tome ko će biti Rektor? Sovat se smeje i kaže, „Kambodža je mala zemlja, Ministar zna sve nas profesore i zna šta može od koga da očekuje“. A koliki vam je mandat?, ne odustajemo mi. „Nemam mandat – kada bude imenovan drugi Ministar, on će odlučiti da li ja ostajem ili odlazim“... i to se svima čini savršeno normalno.

Kraljevski univerzitet lepih umetnosti ponovo je počeo da radi, nakon prekida koji su izazvali Crveni Kmeri, tek 1989. godine. Univerzitet ima samo tradicionalne departmane: za plesače i koreografe, za glumce, slikare i vajare, muzičare na tradicionalnim instrumentima, etnomuzikologe, arheologe i etnologe. Mediji i komunikologija se izučavaju na privatnim univerzitetima. Žele da otvore i filmske studije, da formiraju prvu generaciju školovanih reditelja – ali Rektor ističe da nemaju profesore kvalifikovane za to. A Riti Pan? Pitam. „Ah, on je nažalost francuski državljanin.“

A zašto nemate programe permanentne edukacije, pitam. „Razmišljamo o tome, i kada nam Ministarstvo bude dalo zadatak, mi ćemo to organizovati. Nama nedostaju kadrovi i za redovne programe.“ A da kadrove dobijete u partnerstvu sa korejskim ili nekim drugim univerzitetima? „Radili smo na tome, i trebalo je sa Fakultetom za film iz Južne Koreje da napravimo filmski departman, ali onda je došla ekonomska kriza 2008. i oni su odustali.“ Nema samoinicijative, nema snage za odlučno delanje, za nove programe. Ipak, Rektor nas je oduševio svojom analizom obrazovnog nivoa svih 3 500 zaposlenih administratora, menadžera i umetnika koji potpadaju pod Ministarstvo kulture. Mnogo onih sa osnovnom školom, najviše sa srednjom, a sasvim malo sa visokim obrazovanjem. „Dok se to ne promeni“, kaže Rektor, „teško da će se moći unapređivati kulturni sistem.“

Izlazimo potištene sa Univerziteta i nastavljamo dalje ulicom do Galerije 240, koja je u stvari *Boutique* hotel, a i galerija. Foaje lepo dizajniran, nameštaj u kafeu ispred takođe. Stolice i stolovi od punog drveta sa jarko zelenom travom koja raste na sred stola. Galerija je puna slika Stefa, francuskog naivnog umetnika koji živi u Kambodži. Fotografisemo, i idemo dalje, pored brojnih prodavnica suvenira, dizajniranih predmeta zanatstva (nakit), galerija, knjižara – čak i jedne privatne biblioteke: *Au livre ouvert/ Open book* sa podnaslovom: *Reading room for all – Salle de lecture pour tous...* Naravno, sve to piše, pored engleskog i francuskog, i na kmerskom jeziku!

*Arn Čorn Pond i Plun Prim – energija i posvećenje
– dve kambodžanske biografije*

Living Arts je pokrenuo nekadašnji dečak-vojnici Crvenih Kmera – Arn Chorn-Pond, dečak u čijoj (auto)biografiji *Never falls down* (Patricia McCormick) piše da ga je muzika spasla od smrti i inspirisala za životnu odluku da se bavi mirovnim aktivnostima. Crveni Kmeri su ga odvojili od roditelja, smešten je bio u radni kamp nedaleko od Batambanga (drugog najvećeg grada u Kambodži), ali istovremeno su ga naterali da nauči da svira tradicionalni kmerski instrument Kem (Khem), kao i da puca, pa i da ubija. Kako je brzo naučio da svira, pridružio se muzičkoj grupi i tako preživio rat. U trenutku kada su Vijetnamci osvojili Kambodžu, on sa grupom druge dece-vojnika prelazi u Tajland, da ne bi morao da se sada bori protiv Crvenih Kmera ali sa Vijetnamske strane, i uopšte da pobegne od besmislenog građanskog rata. Trebale su mu nedelje i nedelje da nađe tajlandsku granicu, a zatim da čuje zvuke autobusa sa razglasom koji je skupljao po džungli iscrpljenu kambodžansku decu-ratnike. Preko američkog sveštenika Ponda odlazi u Sjedinjene države, ali se već 1987. vraća u Kambodžu da pokuša da nađe preživle članove porodice. Tada je uspeo da nađe jednu sestru, a još kasnije, našao je i drugu. Želeo je da nešto učini za svoju zemlju i zato je 1992. formirao organizaciju *Cambodian Volunteers for Community Development* u Batambangu. To je bila tipična nevladina organizacija posvećena obrazovanju, ali je shvatio da je još važnije da pokrene *Cambodian Living Arts* da bi spasio tradicionalne umetnosti od zaborava. Stoga mu je osnovni cilj bio da okupi *preživle* stare umetnike – „stare majstore“, i da ih ponovo stimuliše da nađu učenike kojima će prenositi svoje znanje i veštine. (Tada još nismo shvatali da reč „preživeti“ ne znači preživeti građanski rat, već da znači uspeti preživeti genocid nad pismenima i majstorima svog zanata, posebno nad onima koji su bili majstori tradicionalne, bilo folklorne bilo dvorske umetnosti. Crveni kmeri su namerno ubijali sve njih, da bi se, po njihovim rečima „zatrlo sećanje na prošlost i izgradilo od NULE novo društvo“.)

Nedavno je Arn pokrenuo i muzičku i video kompaniju – Vate-
rek, da bi pre svega producirao sopstvena muzička izvođenja, jer *Žive umetnosti* su krenule od edukacije (tj. transfera znanja i veština od starih majstora ka mladima), preko podrški umetničkim praksama u lokalnoj zajednici, da bi se u središnjoj fazi svoga delovanja fokusirali na podizanje kapaciteta. Danas – koristeći savremeni vokabular kažu da otvaraju pravce razvoja kreativnih industrija i procesa zagovaranja i lobiranja u kambodžanskoj kulturnoj politici. To je upravo proces koji su prošle i brojne NVO na Balkanu, od Dah teatra do Clubture mreže u Hrvatskoj.

Da li su u pitanju stvarno kreativne industrije, kako najavljuju svi njihovi prospekti? To ćemo nastojati da otkrijemo u razgovoru sa direktorom.

Pleun Prim (Phloeun Prim), direktor *Living Arts*-a, obrazovan je u Kanadi, ali se vratio čim je diplomirao, privremeno, da pomogne roditeljima da završe hotel koji su gradili u Siem Reapu... i ostao... „Stoga nemam Master degree“, smeje se veselo. Studirao je menadžment i biznis u Kanadi, pa je osnovao u Siem Reapu asocijaciju – u početku NGO „Angkor artisans“... Toliko su se razvili da su prerasli danas u pravu poslovnu korporaciju... Kao direktora te organizacije pnompenški NGO *Cambodian Living Arts* ga je pozvao da bude član Saveta... A onda, kad je rešio da napusti Angkor artizans, jer je tu organizaciju doveo do poslovnih uspeha i stabilnog prihoda, pa je počeo da razmišlja o daljem školovanju, osnivač i direktor *Living Arts*-a ga je zamolio za pomoć (privremenu) u marketingu... Došao je u Pnom Pen, u *Cambodian living Arts* i tu ostao... do daljeg. Vezala ga je očito harizma Arn Čorn Ponda.

Šta je dakle *Cambodian Living Arts*? Azijske kulture imaju ogromno poštovanje za umetnike – majstore svog zanata! Tokom građanskih ratova, kmerske represije i kasnije vijetnamske okupacije ostalo ih je malo, uglavnom usamljenih i depresivnih, bez učenika, jer više nije bilo ni potražnje za njihovim umećem.

Stoga je njihov prvi zadatak bio da pronađu umetnike – majstore, i da im omoguće život, nađu učenike, i zabeleže njihovo muzičko ili plesачko majstorstvo. Smatrajući da su taj posao uglavnom završili, *Cambodian Living Arts* se danas od tradicije sve više okreće savremenosti, producirajući savremene predstave i muziku u kojoj dolazi do fuzije tradicije i džeza.

Pitamo i o problemima – Prim ne želi da govori o problemima – sve je u njegovoj priči pozitivno. Ipak ga podsećamo na to da mu je dva dana pred festival koji je organizovao, Ministarstvo kulture “otkazalo” mogućnost korišćenja dvorane Čaktomuk pozorišta (jer je supruga Premijera tu želela da organizuje Konferenciju Crvenog krsta Kambodže, čija je predsednica). On se smeši: “snašao sam se – otišao sam u drugu dvoranu u privatnom vlasništvu – pnompenški kulturni centar...”

Međutim, njihov slogan: *Support us, visit us, see a performance*, ukazuje ne samo kome je pre svega namenjen njihov promotivni materijal (zapadnim filantropima), već i suštinski – neophodan redosled poteza...

Vidimo neke nove tendencije u programu organizacije: *Cambodian Living Arts Tours*, turistički programi iz domena kulturnog

turizma koji otkriva pre svega lepote nematerijalne kmerske kulturne baštine! Ovakvi programi su retki i u razvijenom turističkom svetu. Možda i zato što tamo gde je turizam razvijen, ne pokreće se nikakva nova akcija koja ne donosi još više profita. A ovakvi programi su nisko-profitabilni – njihov razlog leži pre svega u valorizaciji tradicionalne nematerijalne baštine i omogućavanju angažovanja i dodatne zarade lokalnog stanovništva, dok je zarada organizatora minimalna.

Stoga i prospekt koji vas poziva na ova “putovanja” (u pitanju su u stvari odlasci na “događaje” u sela koja su udaljena najviše sat-dva od osnovne turističke destinacije) naglašava pre svega misiju organizacije, dakle daje odgovore na pitanja: Zašto i Za koga, a tek onda, na sledećoj strani na pitanja: Šta, Ko, Kada, Gde i Kako.

U svakom slučaju, po načinu kako je sam prospekt napisan, pokazuje se visoki stepen interkulturalne kompetencije (“omogućićemo vam kulturalno senzitivnan uvid”), saučestvovanje u iskustvima “iza scene”, pristup učionicama, salama za probe... i sve to u dve glavne turističke destinacije : Siem Reap – dakle za one koji već idu u Angkor Vat, i Pnom Pen – za one koji dolaze da vide “Smrtonosna polja” i Tuol Sleng. Jer suštinski to jeste najveći mogući doprinos kulture turizmu – pružiti sadržaje zbog kojih bi turista svoja prosečna dva-tri dana boravka u Kambodži produžio bar do nedelju dana.

Istovremeno, i ove ture se stavljaju u logiku socijalnog preduzetništva: “ovaj program omogućiće izvođačima i njihovim zajednicama plaćene poslove, kako umetničke izvođačke, tako i sticanje znanja i veština u domenu prevođenja, vođenja grupa i sl. Budite sigurni da će svaki dolar koji potrošite za ovaj program ići direktno umetnicima i ostvarenju naše misije”.

Trenutno se nudi osam različitih kulturno-turističkih programa, koji su vezani za jedno pre ili popodne, s tim što se programi mogu i kombinovati (jedan program 15 dolara, a dva 25 dolara): 1. Ceremonijalni muzički studentski ansambl (program se odvija u Beloj zgradi čuvenog arhitekta Van Molivana, gde većina ovih studenata i živi), 2. Kmerske plesne “lekcije” - participativni događaj (od folklora do kmerskog baleta), 3. Tradicionalna kmerska opera (*yike* opera), 4. Stara solo muzika za žičane instrumente, 5. Seoski umetnički izraz 6. Provincijalne melodije 7. Lutke koje oživljavaju noću – pozorište senki i 8. Angkor muzika za venčanja (u udaljenom tipičnom kambodžanskom selu).

Naravno, meni je ostalo žao što su te ture u stvari samo događaji, svakako autentičniji od brojnih komercijalnih programa koji se najavljuju po hotelima i u štampi na engleskom jeziku,

ali i to pokazuje da Kambodži nedostaju specifično školovani tur-operateri koji bi umeli da naprave “turističke pakete”. Ovo je tipičan način predstavljanja kulturne ponude za obrazovane turiste – doduše, iako ne raspolazem nikakvim podacima, već ovih nekoliko dana u Pnom Penu dali su mi sliku prosečnog turista – visoko obrazovani Evropljanin ili Amerikanac, koji više voli da putuje sam no u organizovanoj grupi, te humanitarni radnici iz celog sveta koji su angažovani u regionu (tako smo sreli Brazilce koji rade u Indoneziji, Japance i Kineze koji rade u Kambodži)... Ima naravno i masovnog turizma – to su najviše Vijetnamci, manje Tajlandani i Kinezi, Malajci i Singapurci... No u svakom slučaju, turista ovde jeste kulturološki i politički zainteresovan i angažovan. Već sama odluka da dođe u Kambodžu predstavlja više politički stav – no što iskazuje želju za egzotičnim odmorom.

Bunta – treća kambodžanska priča
Četvrtak, 26. jul

Na putu za Siem Reap saznajemo celu Buntinu životnu priču. Rođen u selu u siromašnoj porodici – kao prvi od četiri brata, odrastao je praktično u maloj kući od palminog lišća, postavljenoj na tanke drvene stubove i sa malim drvenim basamacima koliko da se popne u kuću u kojoj su bili samo ležajevi. To selo je u blizini Siem Reapa, i on je tu išao u osnovnu školu, dolazeći u tada još veliku džunglu koja je okruživala Angkor da bi sekao drveće i učestvovao u raščišćavanju puteva. Drva su mogli da nose kući, on je uvek jedan deo prodavao da bi imao za školovanje, a drugi je koristila majka – domaćica, za kuvanje. „Ne možete ni da zamislite“, kaže, koliko mene tada ti hramovi nisu zanimali. Nisam ni znao da bi oni uopšte mogli biti važni.“ Pa zar niste dolazili sa školom? „Ne, samo na rad – a ja sam učio školu u vreme građanskog rata i Crvenih Kmera, pa to i nije bila neka škola...”

Razmišljamo, koliko je generacija suštinski ostalo prikraćeno normalnog razvoja, samosvesti, zbog te užasne odluke Crvenih Kmera da se ukinu sve škole i da se uči od sela i od partije.

Otac mu je radio u policiji, što će se, za vreme Crvenih Kmera pokazati kobnim, iako se porodica namerno preselila u kraj u kome je niko ne poznaje... No ipak dostava jednog člana porodice oca odvodi u zatvor, odakle se nije vratio. „Rođen sam 1968. Dakle, ceo moj život prošao je u građanskom ratu, periodu Crvenih Kmera, Vijetnamskoj okupaciji. Video sam sve i iskusio mnogo – i kako preda mnom čovek nagazi na minu i leti u vazduh, i strah i teror... Radio sam i učio – nikad nisam bio baš dobar student – tek toliko da položim ispite – jer sam morao da radim svaki dan da bih platio i sobu i bicikl... a imao sam kolege

odlične studente – jednog ćete upoznati u Siem Reapu u Muzeju Sihanuka... Doktor Vana.“

Bunta se smeje – „Kakva karijera: od skupljača drva sa nepismenom majkom – do službenika Ministarstva, tj. do *titula* u Ministarstvu.“... Da li je to uobičajeno, pitamo? „Ma ne – to je retko – posao zavisi od veza – a veze imaju oni iz dobrih porodica... Ali ja sam uvek bio ambiciozan – kada sam završio srednju školu hteo sam da studiram menadžment – ekonomiju, ali me nisu primili. Onda sam podneo molbu za studije u socijalističkim zemljama – ni tu nisam prošao. Tako da sam upisao arheologiju, a da nisam ni znao šta je to. Tu je bilo mesta. Međutim, vrlo brzo sam shvatio da moram da učim i u inostranstvu, jer naši univerziteti nisu davali nikakvo znanje. Samo su tri profesora arheologije preživela rat i Crvene Kmere, a od njih trojice dvojica nisu ni bili arheolozi već istoričari koji su predavali na odseku. Dolažili su nam profesori iz Francuske, zato smo svi i učili francuski, jer nam je želja bila, meni posebno, da bih išao u Francusku, ali nisam uspeo da položim ispit, tj. da se kvalifikujem. Nisam imao dovoljno dobar uspeh. Onda sam gledao gde postoje druge mogućnosti i shvatio da Japan daje mnogo stipendija, a da malo njih ovde govori japanski.

Bio je još jedan razlog za moju fascinaciju Japanom. Kada sam bio na trećoj godini, tada je prvi put Sofija univerzitet iz Tokija došao da istražuje – i ja sam tek tada shvatio šta studiram – šta je uopšte arheologija. Pridružio sam se njihovoj misiji – išao na iskopavanja. Ja sam uvek učio više kroz praksu, kroz razgovor, nego iz knjiga. I francuski profesori su me voleli što sam mnogo pitao. Tek kad sam diplomirao, počeo sam da ozbiljno čitam knjige, jer sam shvatio šta sve ne znam.

Počeo sam da učim japanski, tražio stipendiju za Maleziju, da bih tamo učio japanski i tako bio siguran da ću dobiti stipendiju za master u Japanu. Tako se i desilo - proveo sam četiri-pet godina u Japanu... Ali, studirao sam ja pored japanskog u Maleziji tzv. *Area studies* – jugoistočna Azija – ali i Latinska Amerika – tamo je bilo puno studenata iz Latinske Amerike i taj Univerzitet je bio čuven po tome...“

Pa super si sve stigao, kažemo mi, i da se oženiš, i da stekneš svoje četvoro dece – kad pre?

„Pa oženio sam se pre odlaska u Japan. Moja devojka, koju sam upoznao na Fakultetu, nije htela da me pusti dok se ne venčamo.“ Smeje se glasno i radosno. Zanimalo me je kako se zovu deca, kako im se daju imena. On kaže: „Želeo sam da svako moje dete nosi ime koje nešto znači. Tako se prvi sin zove energija: Sakada, drugi je sećanje na prošlost: Anusa, treći je pametni ekspert: Chamnan, a četvrti je po želji supruga dobio kinesko

ime Tong, što znači bogat sa smislom za biznis... Moja supruga ima u sebi i kineske krvi – ona je Kambodžanka, jer ja sam to uvek znao da hoću da se oženim samo sa Kambodžankom. Ona je takođe vrlo uspešna, profesor je menadžmenta na jednom privatnom fakultetu, i konsultant je mnogih stranih banaka“.

Sad nam je jasno kako imaju dvojica kola i šofera koji decu vozi u francusku privatnu školu, na razne dodatne časove i sportove.

Prolazimo pored mnogobrojnih pagoda sa zlatnim krovovima. To su nove pagode, kaže Bunta. Odakle novac za njih, pita Vesna, zabrinuta za način trošenja javnih fondova. „Samo od ljudi, i donacije od Kmera iz inostranstva – posebno Amerike i Francuske. Pagode su odmah nakon odlaska Crvenih Kmera počele da se obnavljaju...!“ Škole pored kojih smo prošli, bilo da su pored pagoda ili izvan, uglavnom su u lošem stanju, sem nekoliko koje smo videli da su obnovljene japanskim i korejskim državnim novcem. Ali tu ne možemo da imamo komentara – to je svetski fenomen. I ne znam broj novih crkava izgrađenih u Srbiji u poslednjih dvadeset godina, broj džamija po Bosni, Makedoniji, katoličkih crkava u Hercegovini... Samo u mojoj opštini, do skora potpuno ateističkoj, podigoše se tri nova hrama, dva na Novom Beogradu i jedan na Bežaniji...

Stižemo u Siem Reap i prolazimo kroz njega samo da ostavimo stvari u hotelu jer treba što pre stići do Regionalnog odeljenja Ministarstva kulture koje je izvan grada...

Administrativni grad Siem Reap

Napuštamo Siem Reap i idemo sve dalje od grada. Čudimo se kuda nas Bunta vozi, a pred nama se pojavljuje neki kambodžanski Drvengrad – Administrativni grad sastavljen od kućica za svaku oblast javne uprave. Grad je prazan – deluje napušteno, iako se vidi da je travnjak održavan... Nigde živog čoveka, ali ne vidimo ni automobile – nikakvog znaka života u tim kućicama. Kasno je – posle podne ni ovde, kao ni u Pnom Penu, državna administracija obično ne radi (male plate, pa se ne može očekivati da su baš ceo dan na poslu). Bunta se parkira ispred kućice za Regionalno odeljenje Ministarstva kulture.

Penjemo se unutra. Dočekuje nas velika ekipa...

Očito je da su veoma ozbiljno shvatili ovaj sastanak, jer svi su došli sa materijalima, izveštajima... Bombarduju nas činjenicama, ali Vesna pita i dalje – od strukture regionalnog odeljenja, do načina rada, osnovnih instrumenata kulturne politike.

Meni je najzanimljivije ono što rade u domenu zanatstva. Sve zanatske radnje koje to žele mogu da se registruju i da dobiju

Letter of recognition, koga mogu da izlože u radnji, i pravo da na svoje proizvode stave Pečat autentičnosti (Seal of authenticity). Na bilbordima u gradu se turisti pozivaju da traže proizvode sa ovom oznakom.

*Zanati i dizajn – biznis, socijalno
preduzetništvo ili filantropija
petak, 27. jul*

Siem Reap je grad u koji se zbog blizine Angkor Vata slilo nebrojeno međunarodnih organizacija, projekata, pa su čak i Kambodžanci preduzimljiviji i veći filantropi no inače. Stoga su ovde realizovani brojni projekti „razvoja kreativnih industrija“ – a misli se na oživljavanje tradicionalnih zanata. Neki od tih projekata su izuzetno uspešni primeri socijalnog preduzetništva, a drugi ostaju na nivou „milostinje“, postoje dokle postoji i donator.

Prolazimo pored zgrade na kojoj piše s jedne strane *Museum mall*, a s druge *Angkor National Museum*. Pitamo Buntu zašto nam to nije u programu? „Pa to je privatni muzej, odgovara on, a uzeli su eksponate iz nacionalnih zbirki. Oni nemaju ništa.“ Pa tim pre treba da ga vidimo, posebno ako je u pitanju javno-privatno partnerstvo... Ipak imaju jake slogane: *The grand entrance to a world class heritage! Come to see, get to know!*

U Artizans Angkor obilazimo radionice – gotovo da nema zanata koji nismo videli. Slikam lica mladih zanatlija – sve mislim da će se uskoro pojaviti neko od menadžera, a onda shvatam da je bio nesporazum – da je Bunta mislio da je dovoljno da samo posetimo radionice.

Popodne obilazimo po monsunskom pljuskaju nekoliko kamenorezačkih radionica. Najimpresivnija je Bantej Srei Račana (Banteay Srei Rachana II) koja ima i prospekt na kome su iskazali i viziju i misiju svoje radionice u kojoj smo videli bar dvadesetak kamenorezaca i desetak vrlo mladih drvodelja kako rade, svako na svojoj skulpturi: Bude, Ganeše, Garude... Ime je radionica dobila po hramu Bantej Šrei, posvećenom Šivi, u kome je sačuvano mnogo skulptura izuzetne lepote. Vlasnik i glavni majstor osnovao je ovu radionicu još 1996. sa ljudima iz lokalne zajednice – i nazvao je Drugim stilom Banteji Srej skulpture. Radionica pruža mogućnost besplatnog obrazovanja (nešto kao šegrtovanje) siročićima i deci iz siromašnih porodica, pružajući im mogućnost da tu spavaju i da se hrane. Kao viziju iskazuju: očuvanje koda praksi Kmerske skulpture koje su nam kao najvredniju baštinu ostavili naši preci, i da slavimo dalje našu Kmersku kulturu obrazujući nove generacije, posebno siromašne, kojima su ove veštine i neophodne“. Interesuje nas ko su

najveći kupci ovih, sigurno skupih skulptura? „Uglavnom hoteli, parkovi, gradske i regionalne skupštine, pagode, turistička naselja... Kupci i naručiocci nam stižu iz Vijetnama, Tajlanda, Sjedinjenih država, Indije, Francuske, Filipina, Koreje...“ Ulazimo u prodavnicu – stotine skulptura svih veličina...

Druga, manja radionica ima tek nekoliko radnika i rade po narudžbi... Imaju narudžbi još za dva meseca rada, a posle će videti. Primećujem da nemaju na lageru ni kamena, da bi eventualni naručilac mogao da izabere odmah tu, na licu mesta. Očito je da kupuju kamen tek kad imaju kupca za buduću skulpturu...

Dakle, onaj koji je imao ideju i koncept, uspeo je da napravi radionicu-preduzeće, jer njegova socijalna misija pokreće i donatore, ali i kupce bogatih azijskih zemalja. I do sada smo primećivali da na najvećem broju zanatskih radnji, ili njihovih prodavnica stoji oznaka: asocijacija ili nevladina organizacija. Nekada čak i: neprofitna prodavnica, poput *AW'kun Shop & Help* (Fer trgovina), *Artisans Association of Cambodia* (u kojoj smo bili i koja ima znak fer trgovine), *Cambodian Craft Cooperation*, *Cambodian Handicraft Association* (non-profit radionica), pa *Cando craft*... Teško ih je sve i nabrojati. Rajana, i ovde i u Pnom Penu se reklamira kao asocijacija koja pomaže mladim Kambodžancima da kroz fer trgovinu ostvare uspešan posao, da im pruži radna mesta u domenu produkcije i marketinga tradicionalnih zanata. Artizan Angkor takođe i na turističkim prospektima koji se dele, uz svoje ime stavljaju: „cenjena kompanija koja organizuje obuku i radna mesta za mlade Kambodžance“. DHPA „proizvodi koje su uradile osobe sa hendikepom i udovice“, *Le Ryt's Nyemo* (NGO based), *Mekong blue* (dobro uspostavljeno „socijalno poslovanje“, omogućavajući ženama da se obrazuju i da rade, te profit ide za školovanje njihove dece, *NCDP Retail Outlet, selling handicrafts made by disabled, Rehab Craft Cambodia, Mekong_creatations* (non-profit organizacija), *Mekong Quilts (A gift that gives twice!)*, *Ta Prohm Silk, a self-help team of women with disabilities, Tabitha – Cambodian made handicrafts (non-profit Christian organization whose purpose is to enable the poorest of the poor in Cambodia...)*

Čak i na jednoj od mapa sa označenih Top 12 pnompenških destinacija kaže na kraju: *Dine for a cause, do volunteer work, shop responsibly, donate to an NGO... There are many ways you can help disadvantaged Cambodians in the development of the country.*

I brojni restorani, među kojima Hagar, socijalno preduzeće (Večerajte kod nas i to će pomoći ženama koje su trpele nasilje!) i Lotus Blan restoran takođe koriste taj „čeriti“ marketing

koji računa na grižu savesti zapadnjaka prema trenutnoj bedi
Kambodžanaca izazvanoj ratovima...

Socijalno preduzetništvo treba da bude jedna od formi razvoja društva. Ali koncipirati razvoj celokupnog zanatstva i kreativnih industrija kroz socijalno preduzetništvo izuzetno je problematično... A posebno što to onda kao model ponašanja preuzimaju i veliki brendovi – tako je upravo sada Levis prodavnica pokrenula akciju – dođite i kupite novi par džinsa, a ako donesete stvari za recikliranje, dobićete popust (25 \$ na bilo koju kupovinu preko 70 \$). Tako dobijate vi kao kupac, dobija i prodavnica jer povećava promet, a dobija i jedna humanitarna organizacija jer se stari džins donira za rad *Mith Samlanch* organizacije unutar koje se deca iz sirotišta uče zanatima, recikliraju stari džins u torbe i druge proizvode i tako uče zanat i stiču sredstva za život. Uopšte, socijalno preduzetništvo je prikazano kao višestruko pozitivno – za socijalno ugrožene, za lokalnu zajednicu (otvara radna mesta, podstiče atraktivnost sredine), za turizam (omogućava potrošnju turista – a treba imati u vidu da je turista, čak i kada je na najspektakularnijoj lokaciji – razočaran ako tu nema šta da kupi), za ekonomiju zemlje u celini, pa čak i za ekologiju (jer veliki deo socijalnog preduzetništva je zasnovan na reciklaži). Vesna i ja doduše nikada nismo stigle do *Lucky Department* robne kuće, da vidimo iz prve ruke kako izgleda ova akcija i da li stvarno stižu kupci sa starim džinsom, ali i prodavnica i sirotište postigli su bar jedan marketinški cilj – novine su imale razlog da ponovo pišu i o jednim i o drugima. Pa i to je onda *win-win* akcija!

*Epsko pozorište Jugoistočne Azije –
od tradicije do komercijalnog spektakla*

Uveče idemo u pozorište da gledamo predstavu: Osmeh Angkora, u pozorište koje se zove *Smile of Angkor Grand Theater* na periferiji Siem Reapa. Predstava napravljena za turiste, koja se izvodi u velikom „auditorijumu“, najvećem u jugoistočnoj Aziji (nama se ipak nije učinio većim od Kohpich teatra u Pnom Penu). To je danas jedina mogućnost opstanka tradicionalnog plesa u Kambodži. Kako država nema novca i ne može da investira u trupe, čak ni u Kraljevski balet koji su, stoga što je proglašen nematerijalnim kulturnim nasleđem, dužni da redovno finansiraju, to su komercijalni privatni preduzetnici zaloga opstanka plesa kao profesije, ali naravno oni nisu zaloga opstanka plesa kao tradicije, a još manje plesa i drugih izvođačkih formi, sa stanovišta edukacije ili emancipacije stanovništva. Paradoksalno je da te očuvava onaj, čije napredovanje izaziva strah – dakle turističko tržište Jugoistočne Azije – i to specifično tržište na kome najveći broj gostiju dolazi iz susjednih zemalja – Vijetnama posebno. U

publici je to vidljivo večeras. Dominiraju Tajlandani i Vijetnamci, nešto Kineza i nas iz zapadnih zemalja. Karta košta 48 \$, i 38 \$ dolara, a za decu do 12 godina popust je 50 %.

Ali svakako ima marketing koji nedostaje drugima. Ovo su tek neki od slogana:

Osmeh Angkora: *number one* kad su u pitanju epske predstave u jugoistočnoj Aziji! Dodite da vidite najveću scenu jugoistočne Azije! Najnoviju tehnologiju u Jugoistočnoj Aziji! Jedinственu epsku predstavu! Vrhunske kraljevske plesače! Oživimo autentičnu kulturu Angkora!

A u podnaslovu stoji još i: *putovanje kroz vreme: istraži Angkor, otkrij osmeh, pronađi sebe!*

Program predstave pompezno najavljuje ovo epsko pozorište kao prvo koje koristi najsavremeniju tehnologiju da bi ispričalo priču o vremenu i dinastiji kada je Kambodža bila na vrhuncu moći. Po zapadnom obrascu najavljuje se da je produkcija koštala „milione dolara“, da su na njoj radili eksperti Ministarstva kulture Kambodže, kao i rediteljski tim zatvaranja Olimpijskih igara 2008. godine. Citiram delove teksta: Legendarni šou, očaravajući šou, novo svetsko čudo (koje je Kambodža kreirala za svet), izuzetni kostimi (direktno inspirisani reljefima Angkor vata), *internacionalni* (sic!) scenski efekti (LED, laseri, svetla, vodena zavesa...), *internacionalna* (sic!) scenografska koncepcija („sa visokim poštovanjem za staru kulturu i veru), zvezda Kraljevskog baleta i Master tradicionalne muzike... te *galaksija* klasičnih kmerskih plesova: Kraljevski ples sveće, ples Apsara, ples Šive, i ponovo oživljen Herojski ples...

Sve te reči mogu da privuku turiste. Uostalom i Vesna i ja želele smo da vidimo „najbolje“ u tom domenu, to što u domenu izvođačkih umetnosti može da bude samoodrživo? Predstava *Slon* trupe *Cambodian Living Arts* igrana je u Pnom Penu samo 6 puta, od kojih su 3 izvođenja bila besplatna (zatvorenog tipa, za VIP i umetnike)... Ova predstava treba da se igra godinu ili dve, gotovo svakodnevno, da bi se mogla isplatiti, tj. da bi omogućila zaradu ovako velikom broju učesnika.

Predstava počinje preludijem, uvodom... Dečiji glas pita boga različita pitanja, kako bi razumela Angkor. Bog mu podaruje krila da leti kroz vreme i tako ćemo s njim istraživati tajanstvenu dinastiju Angkor. No zašto je cela predstava na engleskom jeziku (na ekranima su prevodi na kineski i vijetnamski), nejasno je.

Moglo je biti na kmerskom sa titlom na engleskom jeziku.

Ples graditelja – muškarci sa čekićima kojima udaraju po reljefima Angkora napravljenim sa desne i leve strane scene. Za to vreme centralnim delom scene ide animirani video sa

slonovima koji vuku kamen – u završnoj sceni ovog plesa kamenje leti nebom, veliko oko sa kamenog lica gleda sa neba na zemlju, da bi se na samom kraju na platnu iza plesača pojavio Angkor Vat (iako su lica i osmeh o kojem je reč – svakako osmeh Angkor Toma). Plesovi se smenjaju, a dominira ples Apsara (devojaka-andela), u kostimima koji nemaju, sem neke generalne forme, ništa zajedničko sa reljefima Angkor Vata, te muški ples paunova, kraljevski ples (Royal dance), pa na kraju ples devojčica... Znamo, svaka tradicija je re/konstruisana, „izmišljena“ tradicija!

Kuvar čita - 3. avgust

Monument Books knjižara – dečja knjiga, *Best in books!* Deo kompanije *Monument toys (Best in Toys!)*, sa regionalnom komponentom, knjižarama Phnom Penh, Siem reap, Laos (Vientiane, Pakse, Luang Prabang) i Myanmar (Yangon, Mandalay), - www.monument-toys.com. Na dečjem odeljenju kuvar sa gornjeg sprata (poslastičarnica i kafeterija) pravi pauzu i čita stojeći oslonjen na raf. Čita male dečje knjige i romane na kmerskom jeziku. Njegova bela kapa i kecelja čine ga neuobičajenom figurom u prostoru knjižare, a njegova udubljenost i interes – potpuno protivureče stalnim opaskama naših kolega iz Kambodže – da stanovništvo nema ni kulturnih navika ni kulturnih potreba. „U Kambodži niko ne čita“ – stalno slušamo tu rečenicu. Zašto bi neko uopšte pisao, kažu, kad to nikoga ne zanima... U ovoj knjižari vidimo da bi to moglo zanimati mnoge... ali programa „čitalačke značke“ i drugih oblika kulturne animacije ovde nema.

Pomislím da počnem razgovor sa kuvarom – ali istovremeno me je stíd! Zašto bi to bilo neobično, zašto i ja polazim od predrasude da nekoga ko je kuvar literatura ne bi mogla zanimati. Uostalom, bar je Vladimir Arsenijević trebalo da bude jak argument za nestajanje takvih predrasuda. (Ipak danas mi je žao za svaki propušteni razgovor sa običnim ljudima – i obećavam sebi da ću kada dođem drugi put, upravo više vremena provoditi u razgovorima, a manje u službenim intervjuima, gde i ja postavljám uobičajena pitanja, i moji sagovornici daju uobičajene odgovore).

Pregledám rafove – brojne su i dvojezične knjige za decu svih uzrasta – ali većina ima i oznaku donatora... Nažalost, na knjigama nekih kmerskih izdavača ni njihovo ime nije na engleskom, tako da ne možemo da napravimo ni pregled broja izdavača koji se bave dečjom knjigom. Ono što jasno razlikuje kmersku od inostrane produkcije jeste dizajn knjige i kvalitet papira. Naslovne strane često deluju kao plakati za bolivudske filmove, a papir je kao za roto romane. Imajući u vidu da cena ne sme biti veća od

2-3 dolara, ovo drugo je očekivano, ali mogao bi ipak biti bolji vizuelni kvalitet. Nažalost – grafički dizajn i ilustracija knjiga nisu oblasti koje se izučavaju na Kraljevskom univerzitetu lepih umetnosti.

Odabrala sam i kupila dve knjižice za decu – obe dvojezične sa ilustracijama. Prva, *Lapi and Green Book*, izdavač je *Comics Art*⁴, sa logom koji može da bude dizajnirani *C & A*. Knjiga je o devojčici Lapi koja u obližnjoj knjižari ugleda divnu zelenu knjigu o životinjama u šumi, koja košta 5 000 riel (1.25\$) i koja počinje da štedi da bi kupila tu knjigu, tako što neće kupovati doručak, što će se odreći svih bonbona i sladoleda, uprkos zavodljivim pozivima uličnih prodavaca. (Mali paradoks je da ova knjiga košta 8 000 riel, dakle skoro da je dva puta skuplja!) Iz stranice u stranicu pratimo Lapinu želju, i njenu snagu volje da se odrekne malih zadovoljstava da bi sakupila novac, te na kraju podršku majke koja je spremna da joj doda nedostajući novac za knjigu. Na kraju je naravno hepiend, zadovoljna Lapi izlazi iz knjižare sa knjigom pod miškom! Ilustracije za knjigu su jednostavne, liče na tipične ilustracije iz socijalističkog vremena, sa urednim devojčicama koje idu u školu, i mamama koje kuvaju ručak, ali koje su pune razumevanja. Ono što je neobično u ovoj knjizi jeste to da su svi likovi ženski: junakinja Lapi, mama, bibliotekarka, prodavačica sladoleda... Ipak, prodavac slatkiša je nacrtan kao mladić, a među decom uvek ima koliko devojčica – toliko dečaka. Očito je da nove generacije pisaca za decu i ilustratora dečijih knjiga o ovim pitanjima vode računa.

Druga knjiga je, slučajno, samo o muškarcima. Nije mi to bila namera, izabrala sam je jer je predstavila, takođe dvojezično, staru kmersku priču: Deda Pauk i njegovi zetovi (*Grandad Phauk and His Sons-in-Law*), i košta samo 3 000 riel. Izdavač se zove na engleskom: *Reading books*, a logo znak mu je crtež deteta koje čita. Slogan ovog izdavača je: Knjige su izvor znanja! (A moja omiljena biblioteka dečjih knjiga imala je za moto: Knjige su znanje, knjige su moć, učite deco – dan i noć!) Prosto po celom pristupu, po prosvetiteljskom nastupu, crtežu kome nije zadatak da pleni, da bude atrakcija, cela ova produkcija me podseća na početak socijalističkog perioda kod nas (iako, moram priznati, u detinjstvu sam imala već i tada, krajem pedesetih, „skupe“, bogato ilustrovane knjige, koje su u Zagrebu štampane i na ćirilici).

Interesantno je da su likovi oca i majke dati tako da nose krame, dok ćerke i zetovi ne nose. To je možda najlakši način da nevesti crtač pokaže generacijske razlike, jer iako je tačno da krame

4 www.comics-arts.com, ISBN 978 9995086343

nosi više stariji svet po gradovima, u selima smo viđali i mlade i stare sa kramama na glavi ili oko vrata.

Osnovna pouka ove knjige je da se ne bude pretenciozan, kao da se znaju odgovori na sva pitanja: *Remember, no one likes a know it all!* Kada sam počela da je čitam, učinilo mi se da je to knjiga koja će slaviti kritičko mišljenje, te uticati na mlade da se oslobode u dijalogu sa odraslima, kako da pitaju, tako i da protivureče. (Stariji zet uvek pita tasta za mišljenje, zašto je neka pojava takva kakva je, starac odgovori na manje-više mudar način, a najmlađi se usprotivi, našavši argument da to baš ne mora da bude tako...)

Na kraju, da mu pokaže granice njegovog znanja, tast pita mlađeg zeta da mu objasni zašto patke mogu da plivaju po vodi, a kada mladić kaže da je to zato što imaju perje, tast odgovara – ali naš čamac nema perje pa ipak plovi! Vrlo naivni dijalozi, a konačna pouka ipak problematična, jer naravno da ne treba biti pretenciozan, ali se iz knjige ne vidi ni kako se dolazi do znanja, tj. nekako se podrazumeva da znanje dolazi sa godinama, pa čak i ako su argumenti potpuno pogrešni, oni se poštuju jer ih iskazuje starija osoba.

Prelazim dalje, u druga odeljenja ove knjižare, u kojima dominiraju knjige na engleskom, uz nešto francuskih izdanja – uglavnom knjige o Kambodži, njenoj istoriji, umetnosti, duhovnosti – ali ipak najviše o Crvenim Kmerima i užasima savremene istorije.

Vesna je pronašla raf sa knjigama iz domena javne politike – i ostala je zarobljena u tom prostoru, pokušavajući da iz svake od njih izvuče bar po neki relevantan podatak za našu misiju. To su knjige o novim zakonima, o reformama pravnog i političkog sistema, o pravcima ekonomskog razvoja. Mnoge od njih su već zastarele, ali u svakoj od njih je i poneki saznajni biser. Kada pronađe nešto važno, dotrči da podeli sa mnom otkriće koje nam rasvetli po nešto što smo saznali u prethodnim susretima, a što nismo mogli do kraja ni da razumemo ni da objasnimo.

Odlazim na odeljenje beletristike i pokušavam da nađem knjige koje su pisali savremeni kambodžanski autori. Međutim – tih knjiga na engleskom jeziku nema.

Kupujem desetak knjiga – uglavnom američkih autora, ali koje se bave Kambodžom danas. *Never fall down*, autorizovanu biografiju Arn Čorn-Ponda, a zatim i knjigu zapisa (oral history): *The Monk, The Farmer, The Merchant, The Mother (survival stories of Rural Cambodia)* koju je napisala Anne Best, antropološkinja koja se specijalizovala za društva zasnovana na lovnoj privredi. U poslednje vreme putuje svetom i beleži lična

(a ona su u velikoj meri još uvek i kolektivna) sećanja Tuarega, Dogona, aboridžinala u Australiji, polinezijskih plemena, a ova poslednja knjiga je vezana za sećanja četiri stanovnika sela Ksach Poy, sela u neposrednoj blizini Batambonga. Ono što još čini knjigu interesantnom jeste i činjenica da je njeno izdavanje sponzorisała kompanija *BHP Billiton*, a da će sav prihod od prodaje biti namenjen nevladinoj organizaciji *FEDA* (Friends Economic Development Association) koja deluje u tom selu, za dečje programe, tj. za projekat centra lokalne zajednice: *Kuće svetlosti i znanja* – koja deluje i kao „dečji“ kulturni centar u selu, tj. alternativna škola (za zdravstveno obrazovanje, učenje engleskog, umetnosti, sporta i socijalnih veština – svega onoga čega nema u kambodžanskom javnom školstvu).

Većina knjiga štampanih u Kambodži, a koje smo videli u ovoj knjižari, nastale su uz pomoć donacija i sponzorstva – uglavnom Rokfeler fondacije i Francuskog kulturnog centra.

Ova knjiga donosi dakle priče četiri realne ličnosti koje su doživele duboku starost: *Mey Sampho*, *Chhin Muon*, *Nun Chhuon* i *Prom Tun-a*, ona kazuje mnogo o životu u Kambodži kroz ceo XX vek – od francuske vladavine, preko tajlandske okupacije za vreme II svetskog rata, ponovnog dolaska Francuza i Sihanukove borbe za nezavisnost (Khmer Issarak Era), te na kraju perioda nezavisnosti, građanskog rata, vladavine Crvenih kmera, vijetnamske okupacije i današnjeg „demokratskog doba“. Svi su oni imali jako skromno obrazovanje stečeno kod budističkih sveštenika, svi su se oni borili da u životu steknu nešto, i kad su uspeli – došla je vladavina Crvenih Kmera, u kojoj su sve izgubili, svoje kuće, svoje njive, svoja sredstva za rad...

Međutim, neverovatno je da kada je došlo do redistribucije zemlje (u vremenu vijetnamske okupacije) – ljudi nisu dobijali nazad svoje njive..., već male komade zemlje nedovoljne za prehranjivanje... Stoga su godinama seljaci išli peške, na biciklima, sa volovskim zapregama..., do Tajlanda, da bi tamo u specijalnim sabirnim centrima namenjenim kambodžanskim izbeglicama dobili po džak pirinča. A na putu nazad – pljačkaši, drugi gladni seljaci koji su preuzeli uloge razbojnika, ali i regularna, gladna, okupatorska vijetnamska vojska... Čitam te zapise i pred očima mi se smenjuju slike, slike porodičnih odnosa, slike društvenih zbivanja, smenjuju se periodi nada i periodi patnje..., da bi se stiglo do sadašnjeg vremena – vremena rezignacije.

Pozorište senki (www.shadow-puppets.org)

Otišle smo tuk-tukom veoma uzbuđene do južnog dela grada da vidimo predstavu *Sovanna Phum Art Association* (Shadow Theatre, Music, Dance, Circus & Making Puppets). Predstava

počinje u 7.30, a cena ulaznice je 5 dolara za odrasle i 3 dolara za decu – izgleda za sve, bez obzira da li su stranci ili turisti...

Ovo pozorište je počelo s radom na inicijativu jedne Francuskinje pre 20 godina, koja je prikupila sve tada postojeće stručnjake za pozorište senki, od onih koji su znali kako da od kože prave maske, do izvođača i muzičara. Vremenom su se razvili u „profesionalnu“ trupu, trupu koja je u stanju da daje predstave redovno, svakog petka i subote, i da ima svoj, različit repertoar.

Mi smo gledale predstavu: *Large Shadow Puppet Performance*, kombinovanu kreaciju sa lutkama i živom tradicionalnom kmerskom muzikom. Druge predstave pripadaju drugim žanrovima: *Ponhakay priču (Large Shadow Puppet theater: Sbaek Thom*, teatar pod maskama i klasičan ples (kmerska verzija Ramajane) sa živom tradicionalnom kmerskom muzikom; *Hanuman i veliki gigantski bubanj* (predstava koju su pripremili poznati kmerski muzičari kombinujući tradicionalne i moderne ritmove bubnja koji opisuju bitku majmuna i giganata). Za 24. i 25. avgust najavljena je nova premijera – bez imena još uvek, dok je za naredni vikend planirana *Predstava senki malih lutki (Sbaek Toch)*, koja se zasniva na kmerskoj narodnoj priči, sa živom muzikom kmerskog orkestra.

Ovo pozorište takođe daje i časove klasičnog folklornog i umetničkog plesa, te sviranja na tradicionalnim kmerskim muzičkim instrumentima. Međutim lifleti, marketing, sve je jako skromno, fotokopirano na žutom papiru da bi bilo uočljivije, ali čak i u oznakama kako da se dođe do tamo – ova asocijacija koristi repere popularne kulture. Iako su dali preciznu mapu, dali su i dodatan opis: kada prođete Mao Ce Tung bulevar, obratite pažnju na *Rock entertainment* na levoj strani puta, i onda odmah skrenite desno... Tu je Sovana Pum asocijacija, odmah naspram K2 karaoke kluba.

Jasno je da je za vozače tuk-tuka, taksija, ali i za same građane, ova vrsta informacije važnija od informacije o pozorištu senki – jedinom pozorištu senki u gradu, koje razvija svoju delatnost, koje nije ostalo ukalupljeno u tradiciju.

Popularna kultura

Čekam Vesnu da dođe da pišemo završni izveštaj i gledam televiziju koja, kao i svuda u svetu, veliku pažnju poklanja „omladinskoj kulturi“, posebno njenom muzičkom izrazu. Dakle u studiju su mladi voditelji koji se smeju, klata, zovu u goste mlade pevače, onda zajedno pevaju dok ih najavljuju, zbijaju šale koje ne razumem... Obučeni su različito – poneka voditeljka

liči na „japansku gimnazijalku“, taj stil koji u Evropi nije široko rasprostranjen (jer postoji određena konvencija o zabrani podsticanja na pedofiliju), neko je obučen u strogom brend japi stilu, da bi sledeći učesnik više odgovarao konceptu neformalnosti – post hipi paradigme... U svakom slučaju, iako bez ekstremne vulgarnosti, sve što se može naći u svetu svetske popularne kulture, na isti način generacijski podeljeno, može se videti i na kambodžanskoj televiziji.

Popularna kultura dakle ima i odgovarajuće televizijske forme za „odrasle“ – pored serija i drugih produkata koji dolaze iz Koreje, to su takođe muzičke emisije u studiju u kojima popularni pevači srednjih godina izvode kambodžanske „šansone“. Svetlo, mizanscen, pa i režija – izuzetno su jednostavni – bez mnogo korišćenja tehnologije. Setih se i reči Nika iz *Meta haus* – da kambodžanska publika može da prati samo narativ jednostavnog, linearnog toka. Ono što je danas kod nas deo opšte kulture – „kultura brzog reza“, filmski jezik otamnjenja, zatamnjenja, preklapanja, elipsi, fleš bek, fleš forvard, citati..., to u Kambodži tek treba da se uspostavi kao norma. Čak su i reklamne poruke veoma jednostavne i jasne!

U novinama (*7 days, Phnom Penh*, 3-9 avgust) – najveći broj tekstova je i posvećen popularnoj kulturi, *street art* umetnici koja će uskoro postati modna kreatorka (nisam sigurna da se ta dva sveta u Evropi uopšte sreću, a vrlo teško u jednoj osobi), a još je i student stomatologije... To su u stvari tri sveta u jednom... Međutim, ovde je i *street art* deo „fensi“ a ne alternativne urbane scene, i od njenog prvog projekta odmah su krenuli pozivi za „dekorisanje“ hotela, šoping centara, pa sve do učestvovanja na izložbi u Francuskom kulturnom centru – Pnom Pen 2058! Tako je 23-godišnja Lisa Mam postala ikona tog novog Pnom Pena kreativnih industrija! Njena nova modna linija, koju je dizajnirala zajedno sa prijateljem Peapom Tarom, zove se „Reptil“ i predstavlja kombinaciju *street-art*-a i tradicionalnih kmerskih umetničkih elemenata. To jeste inače nešto što je specifično za Aziju, a možda i za ovaj trenutak prelaska od tradicije do modernizacije – setila sam se u trenutku našeg Aleksandra Joksimovića i njegove modne linije „Simonida“, pa i Dobrile Smiljanić i njenog „dizajnerskog“ rada u Sirogojnu... Izgleda da je to faza koja prolazi..., ali u našoj modnoj industriji danas – od nje nema više ni traga.

Na narednoj strani novina najavljuje se „nova era kambodžanskog modnog dizajna“ kojoj su se priključili kambodžanski dizajneri iz sveta, i najmlađa generacija lokalnih dizajnera. Svetle boje i meke forme karakteristika su prolećne kolekcije za 2013. godinu, ali već sledeća stranica donosi naslov koji me podseća

na srpsku tranziciju: „Filmske zvezde traže blagoslov za svoje „proizvođe“, uprkos tome što to izaziva oštre kritike“.

Na fotografiji uz tekst, glumci i filmska ekipa projekta: *Vampirsko krvavo zlo*, (reditelj: *Lay Chok Chamroeun*) moli se na kolenima u ceremoniji posvećenoj blagosiljanju filma! Na oltaru ispred njih – brojne ponude, slatkiši, voće, cveće i mnogo, mnogo upaljenih sveća. Iza ovoga stoji muzička produkcijska kuća *The Sunday Production Company* koja je do sada proizvela i dva igrana malobudžetna (horor) filma⁵, i od ovog drugog se kompanija nada velikoj zaradi (jer su angažovali „najbolje“ kambodžanske i slavne hongkonške glumce). Stoga su održali *Krong Pealy* – ceremoniju davanja „žrtava“ (ponuda) duhovima, u nadi da će se njihov trud finansijski isplatiti. (Prvi film reditelja Kamroeuna snimljen 2003, kao tipičan omladinski film, nije izazvao nikakvu pažnju javnosti, ali već njegov naredni film: *Preay Dek Koul*, tj. Đavolski nokat, izazvao je pažnju baveći se zlim duhovima. Sada planiraju da svake godine proizvedu bar jedan film, da bi „osnažili kmersku filmsku industriju“, uprkos kritikama koje se javljaju, a koje su naravno vezane pre svega za moralnost žanra.)

Horor film kao žanr nailazi na veliki otpor kod kambodžanske inteligencije starije i srednje generacije, ali jeste jedan od pokazatelja ogromnog generacijskog jaza koji se sve više produbljuje između čak tri generacije:

generacije formirane pedesetih i šezdesetih godina
(dakle svi oni preko pedeset godina),

generacije koja je „formirana u periodu Crvenih
Kmera i Vijetnamske okupacije (35 do 50 godina),

mlađi od 35 godina, koji su se formirali u periodu
prodora „zapadnih vrednosti“ u društvo i medijski
sistem.

Ove tri generacije gotovo da nemaju zajedničkih vrednosti. Prva je jedina koliko-toliko obrazovana generacija, ona još uvek govori francuski jezik i deli vrednosti prosvetiteljstva. Druga generacija je generacija koja se u periodu odrastanja borila za preživljavanje – za koju je korupcija normalnost, a javna kritika nemoguća – no dozvoljeni svi vidovi snalaženja da bi se opstalo u karijeri. Od jezika govore sve pomalo, a nijedan dobro (jer su u školi, kada su je na kraju, za vreme vijetnamske okupacije dobili, učili vijetnamski, pa ruski, pa onda i jezik zemlje u koju su išli na školovanje: mađarski, bugarski, nemački...), da bi sada učili engleski na nivou minimalnog sporazumevanja...

⁵ Filmovi se u Kambodži snimaju za 20 do 30 000 dolara.

Tek najmlađa generacija dobila je ponovo neko, ali sada sasvim drugačije obrazovanje – dakako, jedini jezik koji govore je engleski, i jedini horizont koji se pred njima ukazuje jeste horizont zapadne popularne kulture. Nema institucija – od biblioteke, kinoteke, preko koncertnih dvorana, pozorišnih festivala itd., koje bi i zapadnu klasičnu kulturu učinile prisutnom. Stoga se zapad doživljava samo u svojim komercijalnim, popularnim formama – ali i to više vezano za muziku i film, te za nekadašnje supkulturne ekspresije poput mode ili *street art*-a (mode mladih, a ne visoke mode Diora i Sen Lorana). Stoga je najvažnija kulturna ustanova ove generacije – Karaoke kula pod kompleksnim imenom: KTV Kraljevska imperija! Karaoke kula, u koju se ulazi kroz vrata koja čuvaju dva zlatna lava, sa pedeset zaposlenih, sadrži u sebi sistem od mnogobrojnih „scena“, čak 39 „soba“ u koje ćete doći sa svojim društvom. Od najmanje i najjeftinije koja za pet sati košta 88 \$ za 5 osoba, preko Kraljevske imperijalne sobe koja za 888\$ može da primi dvadesetak ljudi koji mogu da sednu na zlatom optočene somotske kauče do Predsedničke sobe koja za 1280 \$ ima i plave somotske zidove, četiri ogromna ekrana da čitaju tekstove pesme dok pevaju koristeći bežične mikrofone. Gosti su uglavnom „poslovni ljudi“, dovoljno bogati da pored cene sobe, plate i pića koja koštaju od najjeftinijeg piva za 96 \$ do 200 \$ za votku...

Međutim, ovo nije kambodžanska već kineska investicija. Vlasnik Kule je *Chen Ai Ming* iz Šangaja, gde se obogatio posedujući lanac barova, a danas i lanac hotela u Kambodži (u kojima letuju pre svega bogati Kinezi). Stoga su pored građana Pnom Pena, najbrojniji posetioci ove kule kineski turisti, za koje su karaoke glavni oblik zabave. Direktor programa je *Robert Thay*, tridesetogodišnji Kinezi koji je „vesternizovao“ svoje ime, i koji nastavlja svoje studije jezika: engleskog i korejskog, kao i studije biznisa na kineskom jeziku. Oduševljen je svojim novim poslom i njegovim radnim vremenom od šest popodne do ponoći, što mu ostavlja ceo dan za čitanje i učenje...

Dakle u štampi apsolutno dominiraju teme društva spektakla koje nameću televizijski kanali i nove investicije zabave, kompleksni poput Naga sveta ili Karaoke kule. Sledeći članak koji zaokuplja moju pažnju odnosi se na tridesetominutni Apsara TV šou: Kuća broj 11 (koji se emituje na ovoj televiziji od njenog osnivanja 1996. godine, nedeljom u 8 uveče): „Neverovatni ljudi koji jedu kao giganti“ na primer, uvodi nas u svet šou biznisa koji među malim, običnim ljudima pronalazi neobične talente: čovek koji potpuno sam može da podigne *oxcart*, čovek koji može da proguta žilet, a zatim da ga povрати, a da se pritom ne ozledi, čovek koji zubima vuče kola, čovek koji za par minuta pojede hranu serviranu za 15 osoba (a u Kambodži se dobro servira i

ne šteti)... Svake nedelje ljudi „neobičnih“ sposobnosti treba da šokiraju i iznenade kambodžanske gledaoce. Tako se ta potraga danas proširila i na neobične sposobnosti osoba sa hendikepom, kojih je nažalost Kambodža puna (kako da se uzvere na visoku palmu za par sekundi, itd.)

Producent ove emisije, Sanang, izuzetno je popularan. Dnevno ga kontaktiraju mnogi ljudi uvereni u svoje neobične talente – talente koji će učiniti da ljudima „padne vilica“ od iznenađenja – kao na primer kad vide čoveka koji može da jede ugljen koji gori.

U poslednjoj epizodi TV je pronašla mršavog dvadesetjednogodišnjaka koji ima sposobnost da pojede 30 bageta u cugu (kambodžanski baget je doduše nešto manji i gnjecav)...

Posle snimanja emisije u njegovom selu, mnogi meštani su rekli – kakav beskoristan talenat! Taj mladić niti ide u školu, niti nešto radi na poljoprivredi, još je imao obraza da se hvali ovakvim „talentom“.

Završavam čitanje novina. Ulazi Vesna sa materijalima koje smo prikupile na sastancima. Uključujemo kompjutere i krećemo na ozbiljnije analize kulturne politike – na pripremu našeg preliminarnog izveštaja.

LITERATURA:

Best A., *The Monk. The Farmer, The Merchant, The Mother, Survival Stories of Rural Cambodia*, FEDA, Battambang 2010.

Le Guide du Routard: Cambodge, Paris 2012.

Malro A., *Kraljevski put*, Jugoslavijapublik, Beograd 1987.

McKormick P., *Never fall down*, 2012.

Ministarstvo kulture, *Inventory of Intangible Cultural Heritage of Cambodia*, 2004.

Ministarstvo kulture, *The Tuol Sleng Genocide Museum: UNESCO Memory of the World Programme and The Reorganisation of the Museum*.

Ministarstvo kulture, *The Royal Ballet of Cambodia: Final Narrative Project Report of the Action Plan for the Safeguarding of the Royal Ballet of Cambodia, a UNESCO Masterpiece of the Oral and Intangible Heritage of Humanity*, with the support of UNESCO/Japanese Funds in Trust (553CMB400009), 2009.

Ministarstvo kulture, *The Establishment of Living Human Treasures: System in the Kingdom of Cambodia – Final Narrative Report*, 2009.

Ministarstvo kulture, *KON, the cinema of Cambodia*, Department of Media and Communication, Royal University of Phnom Penh, 2010.

MILENA DRAGIĆEVIĆ ŠEŠIĆ

Suphany O., *Under the drops of Falling Rain*, Boeng Tonle Sap Publisher, 2011.

Milena Dragićević Šešić
University of Arts in Belgrade, Faculty of Drama Arts, Belgrade

CULTURE AFTER CIVIL WAR AND DESTRUCTION OF VALUES

CAMBODIA – RESEARCH DIARY

Abstract

This text is a compilation of entries from a research diary created during field research in Cambodia (summer 2012). The objective of the project was to strengthen the system of governance for culture in Cambodia, complying with international trends specifically regarding the UNESCO Convention on the Promotion and Protection of the Diversity of Cultural Expressions. The mission has tried to accomplish its goals using many research methods from observations to interviews, but also applying “action research methodology” by raising many questions, provoking expressions of needs and interest of local authorities as well as civil society and the professional sector in culture. The aim was to develop participative actions to enhance further development of ideas and concepts related to cultural development. This text is not an analysis, it is a research diary which documented interviews, visits, observation and other methods of collecting data, with first impressions about cultural situations and cultural potentials of Cambodia. As the expert task was to assist Cambodian Ministry of Culture and Fine Arts to prepare the grounds for development of cultural sector, paying special attention to development of performing arts (which in Cambodia include mostly traditional performing art forms) and crafts, this diary, although shortened, gives insight into crucial moments of the research mostly linked to policy discussions. The specific objectives which could be read “between the lines” were attempts of two researchers (Vesna Čopić and Milena Dragićević Šešić) to help the Ministry redefine the position and role of culture in society; to provide cultural policy recommendations for empowerment of cultural policy effectiveness; to identify institutional and human resources in order to enhance its creative potentials; to suggest reform of arts education and educational system in the country through inter-ministerial cooperation; and to provide recommendations for strengthening the sector - raising professionalism and entrepreneurialism through capacity building programs.

Key words: *Cambodia, cultural policy, cultural governance, heritage, education*